

Fonksiyonel Dini Bir Kurum Olarak Mescitler “Azerbaycan Örneği” *Masjids as a Functional Religious Institution “The Case of Azerbaijan”*

Cengiz MÜRSEL

Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, cmursel@bingol.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-7897-5698

Özet

Azerbaycan coğrafyası, İslam’la teması başladığı andan itibaren mescitler aracılığıyla İslam’ın yayılması ve halk arasında benimsenmesi sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu mescitler, sadece ibadet yerleri olarak kullanılmakla kalmamış, aynı zamanda İslami değerlerin toplum içinde yaygınlaştırılması ve temel dini eğitimin verilmesi gibi işlevleri üstlenmiştir. Yerleşim bölgelerine ve savunma kalelerine inşa edilen bu mescitler, çok yönlü kullanımlarıyla birlikte, ilim ve ibadet merkezleri haline gelmiştir. Bu bağlamda mescitler, Azerbaycan halkına Kuran-ı Kerim’i okuma ve İslam dini hakkında temel dini bilgileri öğrenme fırsatı sunarak ciddi bir katkı sağlamıştır. Şehirlerdeki mescitlerin sayısının artması, bu bölgelerin ilim, irfan ve medeniyet açısından zenginleştiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Mescitler ve çevresindeki ilim ocakları, Azerbaycan coğrafyasında yetişen ilim insanlarının eğitim ve gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışma, Azerbaycan’da İslam’ın yayılmasının tarihsel sürecini ve bu süreçte mescitlerin din/dini eğitim-öğretim alanındaki işlevlerini ve önemini incelemektedir. Aynı zamanda mescit merkezli din eğitim hizmetlerinin toplumsal katkılarını değerlendirmektedir. Çalışmada, bölgenin İslam’la tanışması ve mescitlerin bu süreçteki rolü, Çarlık Rusya ve Sovyet Rusya dönemlerindeki mescit merkezli din hizmetleri ele alınmaktadır. Ayrıca çalışmada, Azerbaycan’ın bağımsızlık sonrası dönemde devletin dini mabetlerle ilgili aldığı kararları ve mescitlerin iç ve dış hizmetleri açıklanmaktadır. Bu bağlamda, çalışma Azerbaycan’da tarih boyunca devam eden mescit eğitiminin bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemlerini karşılaştırarak, literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Mescit, İlim, Bağımsızlık, Çarlık, Sovyet Rusya’sı

Abstract

Since the beginning of its contact with Islam, the geography of Azerbaijan has made significant contributions to the spread of Islam and the adoption of Islam among the people through masjids. These masjids were not only used as places of worship, but also undertook functions such as spreading Islamic values in the society and providing basic religious education. These masjids, built in residential areas and defensive fortresses, have become centres of knowledge and worship with their versatile use. In this context, masjids have made a significant contribution by providing the people of Azerbaijan with the opportunity to read the Holy Quran and learn basic religious knowledge about Islam. The increase in the number of masjids in the cities was accepted as an indicator of the enrichment of these regions in terms of knowledge, wisdom and civilisation. Masjids and the centres of knowledge around them played an important role in the education and development of the scholars who grew up in Azerbaijan. This study examines the historical process of the spread of Islam in Azerbaijan and the functions and importance of masjids in the field of

religious education and training in this process. It also evaluates the social contributions of masjid-centred religious education services. In the study, the introduction of the region to Islam and the role of masjids in this process, masjid-centred religious services in Tsarist Russia and Soviet Russia periods are discussed. In addition, the study explains the decisions taken by the state in the post-independence period of Azerbaijan regarding religious sanctuaries and the internal and external services of masjids. In this context, the study aims to fill the gap in the literature by comparing the pre- and post-independence periods of masjid education in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Masjid, Science, Independence, Tsarist, Soviet Russia

Hız Ömer zamanında başlayan Azerbaycan'ın fetih (Taberî, ts, s. 154) harekâtı yüz yıla yakın süren mücadelelerden sonra 705 Emeviler döneminde tamamlandı. Bu süreçte Arap birlikleri fethettikleri şehir, kasaba ve köylerde yerli halkı dini baskı altına almamışlar ve tam aksine onlara kendi inançlarını yaşama serbestliği vermişlerdir. Bir taraftan da Hız Ömer Müslümanların fethedilen coğrafyaya İslam inancını yaymaları için yerleşmelerini sağlamıştır (Belâzurî, 1987, s. 459). Bu nedenle Arap birliklerinin fethettikleri şehirlere hem ibadet etmek hem de bölge halkının İslam inancı ile tanışmalarını sağlamak amacıyla ilk inşa ettikleri binalar mescitler olmuştur. Ancak yerli yönetim ve Arap birlikleri arasında yaşanan sorunlardan dolayı Azerbaycan'da İslam inancının toplum arasında yaygınlaşması Hız Osman döneminde başlayan ve Emeviler döneminde de devam eden iskân politikasıyla hızlanmıştır (Memmedov, 2007, s. 45). Böylelikle İslamiyet'in buralarda hâkim olması ve insanların İslam'ı kabul etmesi, hem millî birliğin sağlanmasında hem de ülkenin istikrarlı bir hayata geçişinde önemli rol üstlenmiştir (Taştan, 2001, s. 11).

Emeviler döneminde mescitlerdeki eğitim yöntemleri hem hilafet merkezinde hem de hilafetin ilhak ettiği şehir ve kasabalarda benzerlik göstermektedir. Nitekim Medreselerin yaygınlaşmasıyla devam eden bu benzerlik Çar istilasıyla çok geçmeden değişime uğrayacaktır. Ayrıca İslam dini/inancı, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çeşitli etnik zenginliğe sahip Kafkas toplumları arasında hâlen devam eden tek birleştirici güç olmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'daki mescitlerin eğitim-öğretimdeki fonksiyonlarını tarihsel sürece göre kademeli olarak değerlendirmek gerekmektedir. Her dönemin şartları dikkatle incelendiğinde her birinin kendine münhasır özelliklerine şahit oluruz. Nitekim 7.-19. yüzyıllar arasında, İslam inancı Azerbaycan cemiyetinin siyaset, eğitim, kültür, ilim, şeriat ve siyaset gibi tüm alanlarına sirayet ederek toplumun yaşam biçimini oluşturmuştur. Sonuç olarak İslam inancı Azerbaycan cemiyetine dinî, ilmi, medenî ve kültürel anlamda kazandırdığı değerler asırlarca devam etmiştir. Nitekim bu gelişmelerin toplumda yaygınlaşması, bir yaşam biçimi hâline gelmesi ve zamanla bir kültüre dönüşmesinde dönemin eğitim-öğretim ve ilim ocakları olan mescitlerin katkıları inkâr edilmeyecek fazladır.

Dinlerde mabetlerin temel kuruluş amaçlarını ve işlevlerini incelediğimizde ortak noktalarının ibadet olduğunu görürüz. Ayrıca kutsallık atfedilen bu mekânların diğer ortak bir noktası ibadetgâh dışında inananlar için dinî eğitim-öğretim fonksiyonlarını üstlenen birer eğitim kurumu olmalarıdır. Diğer peygamberler gibi Allah resulü (s.a.v.) inşa ettirdiği Mescid-i Nebi'nin bir bölümünü Medine toplumuna eğitim-öğretim için ayırarak, asırlardır devam eden ve İslami değerlerin öğretilmesini sağlayan, mükerrer insan yetiştiren eğitim kurumlarının temelini oluşturmuştur. Nitekim dinî mesajların iletme ve paylaşılma sürecinde iletişim ve duyguların en yoğun yaşandığı yer, hiç kuşkusuz ki mescitlerdir. Bu yönüyle mescitler kuruldukları ilk günden itibaren yaş ve cinsiyet farkı gözetmeden kapısını herkese açmıştır.

İslam tarihinde mabetler câmii, mescit, musalla, namazgâh gibi çeşitli isimlerle anılır olmuştur. Günümüzde camii ve mescidin doğrudan İslam mabedini kastetmesi (Baltacı, 2016, s. 117) ve Azerbaycan Türkçesi geleneğinde yaygın olarak toplu namaz kılınan yerlere “*Cüme Mescidi veya Mescid*” (Komisyon, 2006, s. 350) kavramlarının kullanılması nedeniyle biz de çalışmamız da “Mescit” kavramını tercih ettik. Örneğin: “Bakü Merkez Mescidi, Şamahı Cüme Mescidi, vb.”

İslam'ın ilk tebliğ yıllarından itibaren Müslümanların hayatlarında çok önemli bir yeri olan mescitler, eğitim-öğretim, sosyal dayanışma, bütünleşme ve toplumsal sorunların görüşüldüğü çeşitli faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde öncülük eden kurumların ilki olmuştur. İslam Medeniyetinde müesseseleşen mescitler, bu bağlamda ibadet yeri olma dışında, iman, ahlak ve dinî değerler gibi birçok unsurun her yaşta bireye öğretildiği eğitim kurumlarından biri olmuştur. Bu bağlamda birey/ler din ve hayat ile ilgili ilk bilgi ve tecrübeyi burada yaşayarak, bir bakıma benliğini ve kişiliğini burada edindikleri bilgiler sayesinde inşa etmişlerdir. Böylelikle İslam tarihinde mescitler/camiler eğitim öğretim hizmet durumuna göre hem ilk ilkokul hem de ilk yüksek eğitim veren kurum olma özelliğini kazanmıştır (Çelebi, 1976, s. 95; Dağ & Öymen, 1974, s. 71; Pedersen, t.y., s. 47). Mescid-i Nebi hizmete tahsis edildiği andan itibaren burada ders halkaları düzenlenerek (Önkal, 2010, s. 302) İslam'ın temel mihenkleri öğretilmeye ve anlatılmaya başlanmıştır.

Tarihî süreç içerisinde Azerbaycan'ın dinî hayatını incelediğimizde İslam'a kadarki döneme kadar bu coğrafyanın “Totemizm, Zerdüştlük, Yahudilik ve Hristiyanlık” gibi değişik inanç ve dinlere ev sahipliği yaptığına şahit oluruz. Bu nedenle ülkede zamanla Zerdüştlük, Yahudilik ve Hristiyanlık (İ. Aliyev, 1993, s. 112; Mammadov, 2006, s. 22) gibi muhtelif dinî inançlara halk nezdinde rastlamak mümkündür. İslam ordusunun Azerbaycan'a geldiği tarihlerde iktidarda Hristiyan Albaniya yönetiminin olması sebebiyle Azerbaycan coğrafyasında bu dönemlerde hâkim ve yaygın din Hristiyanlıktı. Nitekim

Azerbaycan'ın kuzeybatısında kalıntıları bulunan Alban kiliselerinin varlığı, Hristiyan inancının buralarda yaygın olduğuna örnektir.

Bu çalışmada, Azerbaycan'ın fetihler sonrası İslam'la tanışmasından sonraki dönemde mescitlerin toplumsal, kültürel ve ilmi anlamda katkı ve etkisi araştırılmaktadır. Bu nedenle İslam müesseselerinden ve ibadetgâhlarından olan mescitlerin Azerbaycan toplumuna geçmiş ve günümüzde hangi alanlarda değişim ve gelişim sağladığı hususlar çalışmanın ana konusudur. Ayrıca bu çalışmada mescitlerin kültürel, ilmi ve medeni anlamda Azerbaycan toplumuna katkılarını tespit etmek çalışmanın hedeflerindedir. Bu bağlamda bu çalışmada, güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılan Kafkasya bölgesi geniş coğrafi alanı ihata etmesi ve stratejik ehemmiyeti haiz olduğundan, çalışmanın sağlıklı olması açısından biz Güney Kafkasya bölgesindeki mescitlerin tarihsel süreçteki faaliyetleri ile sınırlandırdık. Nitekim Güney Kafkasya'da eskiden beri İberiya/Gürcistan, Albanya / Arran /Azerbaycan ve Ermenistan devletleri, fazla değişime uğramadan günümüze kadar aynı arazilerde varlıklarını devam ettirmişlerdir (Tavkul, 2002, s. 11). Öncelikle konuyla ilgili tarihî kaynaklar, kitaplar ve alanla ilgili tezler incelenmiştir. Bunun yanı sıra betimleme, genel tarama modeli ve literatür taraması yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Çalışma üç ana başlıkta toplanmıştır, ilk başlıkta, Azerbaycan'ın İslam dini ile tanışmasıyla birlikte geleneksel İslam eğitimindeki mescitlerin din öğretimine katkılarına değinilmektedir. Bu başlık altında Azerbaycan'ın fethedilişinden sonra buraların ilmî, kültürel ve toplumsal gelişimine etki eden mescitler hakkında bir bakış açısı sunularak, hilafetin bölgede güç kaybetmesinden sonra kurulan devlet ve hanlıklardaki mescitlerin görevleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci başlıkta, işgalci ve sindirmeci politikalarıyla Azerbaycan arazilerinin Çar Rusya'sı tarafından işgali ve Sovyet Rusya'sının bölgede hâkimiyetini devamlı kılmak için, genelde din (İslam), özelde ise Müslüman toplumun eğitim-öğretimden sorumlu din adamları ve mescid merkezli din hizmetlerine yönelik hukuki yaptırımları ele alınacaktır. Son başlıkta ise 20. yüzyıl sonrası bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan halkının dinlerini öğrenmek için mescitlerin halka sağladıkları katkıları ve yönetimin multiculturalist anlayış çerçevesinde dinî mabetler hakkındaki kararlara dikkat çekilecektir.

Bu bağlamda makalede, bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemlerde mescit eğitiminin toplumsal, kültürel, ilmî ve dinî hayata katkılarının karşılaştırılması çalışmayı özgün kılmaktadır. Günümüzde Azerbaycan'ın İslam ordusu tarafından fethedilmesi, mevcut dinler, dini akımlar ve dinlerdeki dini eğitim ile ilgili yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılarak pek çok sayıda eser kaleme alınmış olmasına rağmen Azerbaycan'ın İslamlaşma sürecinde eğitim-öğretim müesseselerinden olan mescitlerin fonksiyonları ve toplumsal katkıları hakkında karşılaştırmalı çalışmanın olmaması, makaleyi özgün kılmaktadır.

1. İslamî Dönem Azerbaycan’da Mescit ve Fonksiyonları

Günümüzde Azerbaycan’da mevcut dinler arasında en yaygın din, İslam dinidir. Azerbaycan birliklerinin ilk defa İslam’la/İslam ordusuyla karşılaşmaları/tanışmaları İran ve Azerbaycan arasındaki Kadisiye de gerçekleşen ve Sâsânî yönetiminin mağlubiyeti ile sonuçlanan Nihaved “Fethü’l-Fütûh” savaşı idi. Sâsânîler yönetimindeki Azerbaycan toprakları savaş sonunda Arap birlikleri tarafından fethedilmiştir. Bu savaşla Azerbaycan’ın kaderi belirlenmiş ve kapıları İslam’ a açılmıştır (Fayda, 1990, ss. 292-293).

Bu savaştan sonra Arap birlikleri Azerbaycan topraklarına aralıklı olarak akınlar düzenlemeye başladılar. Hz. Ömer döneminden itibaren bölgenin İslamlaşması için büyük gayretler sarf edildi. Hatta Hz. Ömer muhtemelen buradaki dinî ve kültürel ritüellerin farklılıklarından haberdâr olduğundan, komutanlarına kendilerine uzak olan toplumların inanç ve davranışlarına karışmadan, karşısındakini üzmeden yeni şartların ve yeni düzenlemelerin uygulanmasını önermiştir (Taberî, ts, ss. 154-155; Bünyadov, 2007, ss. 79-80; Zeyneloğlu, 1931, s. 49).

Böylece İslam inancının Kafkasya coğrafyasına nüfuz etmesi ve yayılması günümüzde hâlen var olan Derbent şehrinin fethiyle başlamıştır. Bu dönemlerde ülkenin kendine has dinî ve etnik yapısı, İslam birliklerini burada ciddi mukavemetle karşı karşıya bırakmıştır. Hatta Azerbaycan’ın ilk fetih yıllarında mevcut yönetimle Arap komutanları arasında yapılan anlaşmalar incelendiğinde, bölge halkına İslam’ı kabul etme yerine, sadece vergi vermeleri, Arap askerlerini ihtiyaç halinde evlerinde misafir etmeleri ve antlaşmaya sadık kaldıkları sürece dinlerine devam edebileceklerini açıkladıklarını görmekteyiz. Yani yerli halkı İslam’ı kabul etmeleri için serbest bırakmışlardır.

Zamanla inanç çatışmaları (Şamiyeva, 2019, s. 11) ve yerli halkın baskınları sonucunda bölge kontrolünü kaybeden hilafet ordusu, iktidarını koruyabilmek ve toplumu İslam ile tanıştırmak için çeşitli politikalara başvurmak zorunda kalmışlardır. Bu politik çıkışlardan biri ve en önemlisi Hz. Osman’ın girişimleriyle Erdebil merkezi yönetimi altında yerli halkı Müslüman Arap yönetiminin kabulü ve isyanlarını bastırmak için Azerbaycan’ın çeşitli şehirlerine asker ve Arap aileler yerleştirerek, İslâm’ın bu yerlere hâkimiyeti için gayret etmiştir. Böylece bölgede ilk tebliğ faaliyetleri ve teşebbüsleri Hz. Osman ile başlamıştır. Nitekim Hz. Osman’ın göç politikasıyla yerleştirilen Müslüman Arap kabilelerle kaynaşma sonrası yerli halk arasında İslam inancı hızla yayılmıştır. Bu teşebbüslerin sonucunda Azerbaycan’da ilk mescit Hz. Ali zamanında Azerbaycan valisi olan Eş’as b. Kays el-Kindi tarafından Erdebil’de inşa edilmiştir (Z. M. Bünyadov, 1991, s. 319). Kanaatimizce bu mescidin fetih sırasında askerlerin ibadeti için yapılan mabetlerden farklı yönü, onun büyüklüğü ve ayrıca İslam ile yeni tanışan insanları söz konusu yeni dine çekmesidir. Böylece iskân politikasıyla İslam inancının bölgeye yayılması hızlanmıştır. Bir

başka kaynakta ise, Azerbaycan valileri Arap kavimlerini yerleştirdikleri şehir ve kasabalara halkın ilimsiz kalmaması ve bölge halkının İslam'ı tanıması/tanışması (Qafarova & Gerayzade, 2010, s. 3) için mutlaka oraya mescit ve okul yapmışlardır (Geniyev & İsmayılova, 1999, s. 10; Qafarova & Gerayzade, 2010, s. 26). Malum mescitler insanların duygu ve hislerinin yoğun yaşanması yönüyle toplumun en çok sosyalleştiği mekânlardı. Aynı zamanda nerde bir mescit inşa edilmişse mutlaka orada bir canlılık görülmüştür (Heyet, 1981, s. 60).

Nihayetinde 705 yılında Azerbaycan topraklarının tamamını fetheden Emevi iktidarı (Memmedov, 2007, s. 45), buraları da diğer fethettikleri yerler gibi emirlik sistemiyle yönetmeye başladı. Emevi iktidarı Hz. Osman'ın iskân siyasetini takip ederek, Azerbaycan'ın o dönemdeki ticaret merkezi konumunda olan şehirlerine Arap kabilelerini yerleştirmeye özen gösterdi. Getirilen kabileler arasında sorunların çıkmaması için komutanlar kabileleri mahalle mahalle yerleştirmiş ve bu kabilelere kendi kavimlerinin adını taşıyan mescitler inşa etmişlerdir. Nitekim Derbent şehrinde “Musel”, “Filistin”, “Şam”, “Urdun”, “Cezayir” ve başka adlarla bir sıra mescitlerin varlığı buna örnektir (Qafarova & Gerayzade, 2010, s. 26). İlk başta sadece Müslüman Arap kavimleri için inşa edilen bu mescitlere ilerleyen senelerde Arap olmayan Müslümanlar da gelmeye başlamışlardır (Velihanlı, 1993, s. 55). Hatta tarihe meydan okuyan ve günümüze kadar gelen, 733 yılında Derbend ve 743 yılında Şamah'ı şehirlerindeki (Fetullayev & Fıqarov, 2006, s. 26) mescitlerin inşa edilme sebepleri ibadet ve Müslüman halkı buralara toplamaya çalışmaktır.

Emevi yönetimi Azerbaycan'ın Kafkaslarda stratejik bir yer olması (Bünyadov, 2007, s. 129) nedeniyle buraların ilim, irfan, sanat ve birçok alanda gelişmesi için Doğu'daki tüm gelişmeleri buralara taşımıştır. Bu durum zamanla buraların ilim merkezi olmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim kaynaklarda, İslam komutanlarının fethettikleri Azerbaycan topraklarında özellikle büyük ve stratejik ehemmiyeti olan şehirlere inşa ettikleri ilk binalar olan mescitler bu amaçla inşa edilmiştir (Fayda, 1998, s. 324; Numani, 1986, s. 193). Mesela o dönemde merkezi konumdaki şehirler -Şamahı, Bakı, Derbend, Gebele ve Berde- örnek olarak gösterilebilir. Bu mescitler gerek ibadet gerekse de kurumu gibi hizmet ederek ihtiyaca yönelik (Ebilova, 2010, s. 126; Kazıcı, 2015, s. 340) birçok sosyal ve eğitsel fonksiyon üstlenmişlerdir. Bu bağlamda inşa edilen mescitlere dinî tebliğ ve talim için Şam ve diğer Arap şehirlerinden Azerbaycan şehirlerindeki medreselere din görevlisi ve fakihler göndermişlerdir (Qafarova & Gerayzade, 2010, s. 26). İnşa edilen mescitlerde öğretilen ilk bilgi Arap elifbası ve Kur'an-ı Kerim kıraati olmuştur. Hatta fetih bölgelerindeki ilk Kur'an okuma tedrisi faaliyeti 640 yılından itibaren halife Hz. Osman zamanından itibaren devam eden bir eğitim şekliydi. Eğitime yedi ve sekiz yaşında alınan çocuklara burada Kur'an Kerim okuma ve bazı Arapça bilgiler öğretiliyordu. (Geniyev & İsmayılova, 1999, s. 10). Bu çalışmalar sonucunda Azerbaycan halkı dinî olduğu

kadar ilmî ve kültürel alanda da büyük anlamda değişiklikler yaşamış ve böylece Azerbaycan Türkçesine pek çok Arapça kelime karışmıştır (Şihaliyev & Budakova, 1978, s. 135). Zamanla bölgenin tamamen fethedilmesi, talim-tedrisin Arapça olması ve yazılan tüm ilmî eserlerin Arapça olması hasebiyle resmi dil de Arapça olmuştur (İsmayılov, 1993, s. 114). Muhtemelen Maharamov’un “*Şirvan ve Dağıstan da İslam’ı gönüllü olarak kabul etmiştir*” (Maqaramov, 2007, s. 46) sözleri bu duruma açıklık getiriyor. Böylece var olan millî ve etnik yapı zamanla arka plana itilerek yerini herkesin bir araya gelebileceği ve ortak fikirde birleşebileceği dinî mensubiyet ortak değer hâline dönüşmüştür.

Emevi yönetiminden sonra iktidara geçen Abbasilerin en önemli katkılarından biri de emirliklerindeki şehir ve kasabaların gelişimi için kültürel, mimari ve sanat alanında sayısız imar faaliyetlerinde bulunmalarıdır. Mescitler aslında Müslümanların ilk maarif ocaklarıydı. Mescid mekteplerinde Arap dili sesli olarak öğretiliyor ve Kur’an metinlerini merkeze alarak Arap dilinin öğretilmesine özen gösteriliyordu. Bunun sonucunda din, toplumsal hayatın sosyal ve kültürel bütün sahalarına nüfuz ederek onları dinî hukuk normlarına göre yeniden düzenlemiştir (Ehedov, 1991, s. 30).

Azerbaycan’da VIII.-XVII. asırları arasında İslam mabet mimarisinin gelişim ve yaygınlaşma süreci üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama malum İslam ordusu bir yerleri fethettikten sonra buraların ihyası için şehirdeki mevcut büyük mabedi İslam inancına uygun hâle getirerek mescide çevirmektir (Aşurbeyli, 1997, s. 34). Nitekim Azerbaycan’da mescit mimarlığında diğer dinlerdeki mabetlerin izlerinin görülmesi bu nedendir. İkinci aşamada ise o beldede mescit inşasına uygun olan bir araziye satın alarak buraya bir mescit inşa ederlerdi (Fayda, 1998, s. 324; İsmayılov, 1993, s. 115; Kalankatlı, 2006, s. 302). Bakü şehrindeki Zerdüştlerin ateşkesi olarak bilinen mabedin yerine yapılan Cuma Mescidi ve ayrıca VIII. yüzyıla ait olduğu düşünülen Ağsu şehri civarında inşa edilen mescitler buna örnek olarak gösterilmektedir. Bu gelenek sonraki dönemlerde devam etmiştir. Bu nedendir ki daha sonraki dönemlerde kilise, sinagog yanında bir mescidin var olması bu sebeptendir.

Dönemin bilgin ve âlimlerinin ilmi temelleri bu mescitlerde atıldığı için İslam âlimlerinin çoğunluğu derslerini mescitlerde öğrettiği gibi burada da dinlemiştiler. Bunun yanında birçok âlim ilmi tartışmalarını mescitlerde yapmıştır (Rahman, 1992, ss. 253-254). İslam tarihinde Hadis, Fıkıh, Usulu Kelam, Felsefe, Matematik, Tıp ve Kimya ilimlerinin ilk okutulduğu ve eğitiminin yapıldığı yerler yine mescitlerdir (Heyet, 1989a, s. 78). Bayraktar, mescitlerin eğitim-öğretimdeki fonksiyonlarını ve kurulan eğitim halkalarını şu şekilde açıklamıştır: “*Giderek gelişen ve medrese gibi görev yapan camilerde o devrin Kur’an, Hadis, Fıkıh, Kelâm gibi dinî ilimlerle birlikte Felsefe, Tıp ve Astronomi gibi sosyal ve tabii ilimler de okutulmuştur. Bu yönüyle halka eğitim iki aşamalı şekilde gerçekleşmiştir, ilki Talebe ve ulemaya yönelik dersler,*

ikincisi ise halka hitap eden derslerdir. Bu bağlamda kurulan ilim meclislerinde; ilme meraklı her yaştan insanın bu meclislere katılabilme serbestliğini tanımış, hatta bu nedenle birçok mescitte birden fazla ders halkası oluşmuştur” (Bayraktar, 1999, s. 349). Nitekim ilk eğitimi kendi memleketindeki (Azerbaycan’daki) mescitlerde alan ilim hayranları; tahsillerini geliştirmek veya tamamlamak için hilafetin merkezi Bağdat’a, (Velihanlı, 1993, 60; İsmayılov, 1993, 114) Şam’a, Halep’e, Rey’e, Harezmi’ye ve Buhara’ya giderek tanınmış hocalardan eğitim almak için ilmi seferler yapmışlardır.

Abbasi iktidarının zayıflaması sonucunda Azerbaycan topraklarında küçük devletler kurulmuştur. Birbirlerinden bağımsız olarak kurulan bu devletler şunlardır; Sacılar veya Sacoğulları (879– 930), Salarılar (916–1090), Şeddâdiler (951–1075), Revvadiler (X. yüzyılın başlarında–1062), Şirvanşahlar (799–1656), (Heyet, 1989b, s. 490-499) Atabeyler (1108–1227) (Açıkgözoğlu, 1977, s. 111). Bu devletlerin neredeyse birçoğunun idari yöneticilerinin çoğunu Azerbaycanlaşmış Arap elit kesimi oluşturuyordu. Bu da devletlerin idare şeklinin ve gelenekten gelen din eğitimi uygulamalarının fazla değişime uğramadan az farkla VII.-VIII. asırlarda var olmuş idari biçiminin devam etmesi demekti (Heyet, 2007, s. 283-349). Kurulan devletler, aralıklı olarak gelişmiş Azerbaycan medeniyet ve kültürünün ilmi, maddi ve manevi değerlerinin tarih sahnesinden silinmesine engel olmakla beraber bu medeniyetin ilmi birikimlerinin günümüze kadar taşınmasına ve korunmasına köprü olmuşlardı. Özellikle tüm devlet adamları iktidarları sürecinde bu tarihî mirası devam ettirmek için hem İslami mimarinin öncüleri olmuş hem de iktidarındaki halkı dinî kanunlarla (şeriat) yönetmişlerdir. Böylece mescitler daima toplumda bir ilim ve irfan merkezi olmaya devam etmiştir.

Hanlıklar, idari yönetim ve ferdi adalet meselelerinde genel yönetimin belirlediği şeri ve örfi hukukun uygulamalarına tabi idiler (Baykara, 1966, s. 12). Böylece toplumsal problemlere yönelik iletilen soru ve problemler şeri hukuk bilginleri olan din adamları tarafından cevaplandırılmıştır. Cengiz Mürsel, “Özel imtiyaza sahip din adamları hanlıklarda sosyal, iktisadi, idari, dini görevleri dışında eğitim-öğretimden sorumlu zümrelerdiler” (2021, s. 63-65). Nitekim Resul Hüseyinli din adamlarının toplumdaki görev ve sorumluluklarının olduğunu “*Azerbaycan toplumunda kendilerine ait özellikleri, muhtarlıkları, hukuk ve görevleri olduğunu, efendi ve ahuntlar dini törenleri, tedbirleri ve en önemlisi Kur’an-ı Kerim’deki hükümleri uygulama yetkisine sahiplerdir*” şeklinde açıklamıştır (Hüseyinli, 1996, s. 5). Ayrıca tarihçi yazar Bünyadov ise hanlıklar dönemindeki eğitim faaliyetini şu şekilde açıklamıştır: “*Hanlıklar döneminde eğitim uygulamaları Azerbaycan’da geleneksel eğitim kurumları olan mescitlerde, mahalle mekteplerinde ve medreselerde yapıyordu. Başka İslam memleketlerinde olduğu gibi ilmi çalışmalar burada da Ülkenin merkezi mevkiin de olan büyük şehirlerde yaygın idi*” (Z. Bünyadov & Yusifov, 2005, s. 558-559).

Cengiz Mürsel “bu bağlamda tahsilli talebeler devlet yönetiminin üst kurum ve kuruluşlarına müderris, kadı, vaiz, molla, ahund ve değişik vasıflarla atanabilmekteydiler” (2022, s. 3).

Sonuç olarak, Hz. Peygamber döneminde Medine’de olduğu gibi Arap komutanları Azerbaycan’ı fethettikleri ilk günden itibaren inşa ettikleri mescitler, bölgenin ihyası için mühim roller üstlendiler. İnşa edilen mescitlerle Azerbaycan’da İslam dininin yaygınlaşması birkaç aşamada gerçekleşti. İlk olarak Hz. Ömer zamanından itibaren özellikle fethedilen memleketlerde çocukların ve yetişkinlerin dini meseleleri öğrenmeleri mescitlerdeki dini sohbet, vaaz, hutbe ve Kur’an’ı Kerim öğretimi sayesinde sağlandı. İkincisi ise mescitlerdeki halka eğitiminde okutulan Şiir, Fıkıh, Hadis, Kıraat, Tıp, Astronomi gibi ilmi öğretimlerle hem bölgede ilmi entelektüellik gelişti hem de tarihte Şirvan/Şirvani lakaplı din adamlarının yetişmesine katkıda bulunuldu. Bu bağlamda mescitler icra ettikleri dini eğitim-öğretim fonksiyonları bakımından yerli toplumun kültürel anlamda değişmesine katkıda bulundular. Böylece mescitler Orta Çağ’da Azerbaycan coğrafyasına dini, ilmi, kültürel, sosyal, siyasi ve medeni gelişim alanlarında katkıda bulunarak İslam kültürünün buralarda hâkim olmasını sağladılar. Nitekim mescitler İslam toplumlarında hem yapısal olarak –ibadet, toplantı, duyguların paylaşımı- hem de üstlendiği görev -eğitim, tebliğ, irşat, öğretim- nedeniyle bireylere ortak şuur ve inancın kazandırılmasını sağlayan mekânlar oldular. Böylece taşıdığı önem açısından mescitler her yaştan bireyi makam ve statü ayırımına gitmeksizin, bir araya getirerek onlara Allah’a kulluk bilincinin öğretilmesini sağladı.

2. Çarlık ve Sovyet Rusya’sı Dönemi Azerbaycan’da Mescit ve Fonksiyonları

Azerbaycan topraklarının stratejik ehemmiyeti, yer altı ve yer üstü zenginliği ile bölgedeki Osmanlı askeri gücünün zayıflaması Çar Sovyet’inin işgal planını hızlandırdı. Azerbaycan’da ilk ve en büyük Rus akınları, 1723’te I. Petro zamanında ülkenin kuzeyinde bulunan Derbent şehrinin işgali ile başladı. Ardi arkası kesilmeyen saldırılar sonrası hanlıklar¹ XVIII.-XIX. yy ‘da Rusya Çarlığı tarafından tek tek işgal edildi. Ayrıca 12 Ekim 1813 yılında Gülistan ve 10 Şubat 1828 yılında Türkmençay anlaşmasıyla Kuzey Azerbaycan toprakları tamamen Çar yönetiminin eline geçti. Antlaşmadan sonra Çarlık müstemleke ve Hristiyanlaştırma politikalarına hız verdi. Ayrıca Kafkas halkını tek elden

¹ Hanlıkların ilhak tarihi: Gence Hanlığı 1804, Şirvan Hanlığı 1805, Derbent, Kuba ve Bakü Hanlıkları 1806, Talış Hanlığı 1812, Şeki Hanlığı 1819, Şamahı Hanlığı 1820, Karabağ Hanlığı 1822, Nahcivan Hanlığı 1825, Revan Hanlığı 1826.

yönetmek için “Kafkasya Genel Valiliği” bölgeleri gübrniyalara² bölerek idare etmeye çalıştı.

Çar’ın tüm politik uygulamalarının asıl amacı toplumun “din, dil ve eğitim” gibi kültürün temellerini oluşturan değerlerini sarsarak zayıflatmaktı. Bu nedenle Azerbaycan’da güvenli etnik-sosyal çevre oluşturma ve daimi yerleşme çabaları doğrultusunda ikili politikayı takip ettiler. Bunların ilki Hristiyanlaştırma/Ruslaştırma politikası iken diğeri ise tüm politik uygulamaların esasını oluşturan Müslüman din adamlarını etkisiz kılmak ya da yanlarına çekebilme çabalarıydı. Hâlbuki Azerbaycan halkının ve birçok Türk toplumunun bu dönemlerde kimlik, düşünce, kültür, ilim, sanat ve kısacası insani estetik duygularının esasları İslam düşünce prensiplerine göre inşa edilmekteydi (Minahanım & Talipzade, 2019, s. 62). Bu nedenlerle mevcut yerel idari yapılarda köklü değişikliğe giderek Müslüman halkın kurumlardaki nüfuzunu azaltmaya çalıştılar. Bunun yanı sıra 1830 yılında bölgedeki senatolar Kutaysov ve Meçnikov İslam din adamlarına karşı uyguladıkları baskıcı siyasetleriyle birlikte, öteden beri yaygınlaştırmaya çalıştıkları Hristiyanlaştırma hareketlerine hız verdiler (Hüseynli, 1996, s. 56-58).

İlk zamanlar Çar Rusya’sı Azerbaycan topraklarına geliş amacının buradaki Hristiyan toplumlara savunma ve onların rahat etmelerini sağlama olduğunu söylemiştir. Bu tutum ve Çar’ın kendilerinin iç ve dış siyasetine karışmaması ve dürüst tavırlar sergileyip onlara karşı liberal tutumlarda bulunması, hanlıkların tepkisini üzerine çekmemiştir (Yunusov, 2004, s. 85). Cengiz Mürsel “Ancak general knyaz P. D. Sisianov yönetimine alamadığı hanlıkları” (2021, s. 58) tehdit edici ve kin dolu “*kâfir halk*”, “*kâfir Asyalı*”, “*kâfir yaramazlar*” (Umud Oğlu, 2004, s. 7) ve “*sineğin kartalla konuşması*” gibi ifadelerle sindirmeye çalışmış ve ağır vergilerle Çar’a tabi olmalarını istemiştir. Böylece o bu davranışlarıyla işgal ettiği topraklardaki halkı ruhen mağlup göstermek amacıyla menfur ifadelerle onları alçaltmaya çalışmıştır. Nitekim Türklere karşı acımasızlığıyla tanınan (Nusretoğlu, 2017, s. 184) Sisianov’un Çar-Baleken cemaatinin şehir ve kasabalarını yakıp yıkması aslında Çar’ın Güney Kafkasya’daki politikasının iç yüzünü açıklıyordu. Bunun bir diğer ispatı Gence hanlığının mağlubiyetini abartılı bir şekilde göstermek için şehrin vahşice talan edilerek harabeye çevrilmesidir. Savaş sırasında Müslüman tebaayla birlikte var olan Müslüman dinî mabetler de ciddi zarar görmüştür. Hatta savaş öncesi var olan birçok mescit³ savaşla yok edilmiştir (Quliyev, 2000, s. 17). Bununla yetinmeyen General Sisianov’un Müslüman tebaaya ikinci bir darbesi Gence’deki Cuma Mescidini Ortodoks kilisesine çevirmesiydi. (Baykara, 1966, s. 109; Yunusov, 2004, s. 85). XIX. asır bir Rus askeri tarihçi N. Dubrovin, Gence şehrinin işgali sırasında

² Bir yönetim şeklidir. İlk kez I. Petro tarafından uygulanmıştır.

³ Bu kuşatma sırasında Gence şehrinde 15 mescit yıkılarak talan edilmiştir. Quliyev, s. 17

gerçekleşen zalimce bir olayı eserinde şöyle izah ediyor: “*Kuşatma sırasında 500 kadar Tatar (Azerbaycanlı) şahıs mescide sığınmıştı, bizim askerlere bir Ermeni’nin mescide sığınanlar arasında birkaç Dağıstan lezgisi var*” sözünü söylemesi üzerine mescittekilerin hepsini katlettiler” (Dubrovin, 1866, s. 284). Dubrovin’in sözlerinden anlaşılacağı üzere Çar askerlerinin savaş meydanında kendilerinden eman isteyen şahıslara karşı pek de anlayışlı davranmadıkları anlaşılmaktadır.

İşgaller sırasında Çar yönetimi yerli halkı var oldukları yerlerden sürmek ve nüfus bakımından sayılarını azaltmak için onların manevi değerlerine ve kutsallarına saldırma politikasını seçmiştir. Nitekim Osmanlılar zamanında İrevan’da 1582 yılında inşa edilen Cuma Mescidi İ. F. Paskeviç İrevan’ın işgalini ebedileştirmek adına Ortodoks kilisesine çevrilmiştir (Swietochovski, 2000, s. 42-43). O bu davranışlarıyla Müslüman halkı yıldırıma çalışmıştır. Ayrıca Çar taraftarları İrevan hanlığındaki Müslüman kimliğini yok etmek adına izlediği politikalarla bir bakıma halkı buralardan sürgün etmekle yetinmeyerek buralarda Müslüman medeniyetine ait olan birçok dinî abide ve dinî müessesleri de yıkmıştır. Örneğin o dönemlerde “hanlığa mahsus 1585 mescit ve 23 mekteple birlikte, Zengezur ve Eçmiyazin vilayetinde 850 mescit ve 1394 medrese-mektep ve çok sayıda medeniyet abidelerini” de dağıtmıştır (Abbasov, 2009, s. 154).

Hâkim yönetimin Ruslaştırma politikasında acımasız ve merhametsiz davranışlarıyla dini değerleri sindirmede, gelenek ve göreneklerinden uzaklaştırma denemeleri sert karakter taşımaktaydı (Merdanov, 2011, s. 1). Böylece bu gibi tutum ve davranışlar karşısında Müslüman tebaa hem siyasi hem de psikolojik yenilgiye uğratılmaktaydı. Sindirme politikasının devam etmesi durumuna Müslüman halk tepkilerini ayaklanmalar çıkartarak göstermişlerdir. Hatta 1826 yılında Çar’a şikâyet amaçlı yazılan bir mektupta yerel isyanların nedeni “Çar rejimine karşı Müslümanların umumi isyanı yalnız dine göre olmuştur” ifadeleri durumu açıklar mahiyettedir (Yunusov, 2004, s. 88). Özellikle Çar’ın vali ve senatolarının baskı ve zulümlerine karşı mücadelelerde ön saflarda yer alan din adamlarının olması her zaman çar yandaşlarına ciddi rahatsızlık vermekteydi. Kısacası din adamları Çar idarecilerinin sömürgeci, baskıcı, sindirmeci, yıldırıcı ve din karşıtı çok yönlü uygulamalarına karşı ciddi anlamda sorun olarak görülmekteydi. Nitekim 1830-1832, 1834 ve 1837 yılları arasında Sünnî nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki ayaklanmaları müritler ve onların yandaşlarıyla gerçekleşmiştir (Sümbül, 1990, s. 11; Swietochowski & Mert, 1988, s. 27). Özetle farklı tarihlerde yaşanan isyan ve başkaldırmanın asıl sebebi valilerin ve askeri yönetimin Müslüman tebaaya karşı keyfi muamele etmesi ve inanç özgürlüklerini engellemesiydi. Resulzade bu durumu şöyle açıklamıştır; “*Hıristiyan ideolojisini benimseyen çar ve yandaşları yayılmacı politik uygulamaların asıl amacı İslam ve Türk âlemine karşı fikirler olduğunu beyan etmiştir*” (Resulzade, 1990, s. 22). Nitekim din adamlarının gazaplarını

üzerlerine çekmemeyi tercih eden Çar idarecileri bu sefer geri adım atma ve bazen de görmezden gelme gibi değişik siyasi uygulamaları tercih ettiler. Özetle din adamlarına karşı mücadele politikasını değiştirerek onları yanlarına çekme siyasetini izlemeyi tercih ettiler. Bu nedenle ilk olarak toplumdaki üst düzey din adamlarını ya yanlarına çekerek kendi yönetimlerindeki kurumlarda memur etmişler (Rezulzade, 1990, s. 20-21) ya da değişik politik yaklaşımlarla din adamlarını denetiminde tutarak etkisiz hale getirme yollarını denemişlerdir.

Ruslaştırma politikası esasen gereği Çar iktidarının bölgede siyasi-etnik olarak kalıcılığı için zaruri idi. Bu nedenle Rusya'da kendilerine muhalif olan tarikat mensuplarını işgal ettikleri şehir ve kasabalara yerleştirerek onlara evler ve kiliseler inşa ederek var olan yerli halkın Ruslaşmalarını sağladılar. Hatta Car-Balaken bölgesindeki İngiloy toplumuna zor kullanarak Hristiyanlaştırmaya çalıştılar. Böylece amaç iskân politikası sonucunda merkezi yerleşim yerlerinde Rus Hristiyan nüfuzu güçlendirmektir. Nitekim Ocak 1815 yılında Şamahı şehrinde bulunan ordu komutanı General N. F. Rtişşev de yayınladığı bir fermanla Bakü şehrinde yerleşen Çar asker ve aileleri için bir Rus-Ortodoks kilisesinin gerekliliğini bildirdi. Lakin yeni kilise yapmamak için farklı mazeret ve bahaneler öne sürerek önceden erzak dükkânı olarak kullanılan bir mescidi Ortodoks kilisesine dönüştürdüler. Daha sonra Kutsal Nikolay adıyla anılan, bu kiliseye görev yapması için Tiflis'ten Ortodoks David İvanov adlı bir din adamını görevlendirdiler (Ehedov, 1991, s. 21).

Sonuç olarak, hanlıklar yerel iktidarlarını kaybettikten sonra Çar'ın general ve valileri bölgedeki Müslüman nüfuzun azalması ve Hristiyanlığın bölgede hâkim inanca dönüşmesi için çeşitli ve çok yönlü bir politika izlemişlerdir. Bunlardan biri de koloniler halinde tarikat mensuplarını buralara yerleştirerek onlara aşırı dini, siyasi ve eğitim imtiyazlarıyla birlikte çok sayıda kilise ve ibadet evleri yapmalarını desteklemişlerdir. Tabii bunu yaparken de Müslüman tebaanın ibadet yerlerini (mescitleri) farklı nedenlerle ya yıkmışlar, ya kapatmışlar ya da yenilerinin yapımına müsaade etmemişlerdir. Ayrıca Azerbaycan'ın tarihî abidelerinden olan Bakü Şirvanşahlar sarayını yıkıp yerine kilise bile yapmayı istemişlerdir. Böylece Çarlık döneminde Rus ve Ermeni halkların ibadet etmeleri için Bakü'de ve ülkenin diğer vilayetlerinde inşa edilen kiliselerin sayısı 20'ye ulaşmıştır (Ehedov, 1991, s. 24). Bu durumu Babaşlı şöyle açıklıyor: Kapatılan mescitlerin sayılarının azalması neticesinde buralarda aktif görev alan din görevlilerinin sayılarının da hayli azalmış oldu. Ayrıca Müslümanların ibadetlerini engellemekle yetinmeyen Çar yönetimindeki Ortodoks kilise yetkilileri İslam inancını yalancı din olarak suçlayarak onu putperestlik ile eşit olduğunu duyurmuşlardır (Babaşlı, 2007, s. 219; Hüseyinli, 1996, s. 5). Böylece Çar yetkilileri İslam karşıtı aşığılama, hor görme, hakaret içerikli tutum ve davranışlarını dönem dönem sürdürerek, İslam inancının değerlerinin eksik ve

yetersiz olduğunu yerli halka göstermeye çalıştılar. Bunun yerine Çar’ın yani emperyalizm onlara üstün bir medeniyet getirdiğini savundular.

Hanlıklar döneminde din adamları Azerbaycan cemiyetinde sosyal, ekonomik, ticari, hukuki, eğitim-öğretim ve din eğitimi gibi birçok alanda aktif idiler. Nitekim bu dönemde din adamları sosyal hayatta özel mevkileri, otonomları, hukuk ve toplum arasında otorite sahibi idiler. Ayrıca din görevlilerinden olan efendi ve ahuntlar dini meclis ve dini ayinleri hazırlamalarıyla birlikte, toplumda emr-i bi’l-ma’ruf nehy-i ani’l-münker görevini de üstlenmişlerdir (Hüseyinli, 1996, s. 5). Bu durum Çar idarecilerini din adamlarının yetki alanlarını kısıtlamak için ciddi kararlar almaya itmıştır. İlk olarak General Sisinov’un 1805 de “Yelizavetpol dairesi Müslümanlar ruhanilerine” yönelik kararında din adamlarını kendilerine bağımlı hale getirmek için din adamlarının hizmet alanları kısıtlanmıştır (Hüseyinli, 1996, ss. 84-85). İkincisi ise din adamlarına yönelik doğrudan müdahaledir. Özellikle Kafkas Rus Ordu komutanı General A. P. Yermolov’un 1816 yılındaki uygulaması bu bakımdan dikkat çekicidir. O, 1822’de Tiflis ahundunun evini denetleme sırasında evinde bulunan bir şahadetnamenin İran müçtehitleri tarafından verildiğini iddia ederek, onu görevinden kovmuştur. Aslında onun bunu yapmaktaki amacı 1823 senesinde Kafkas’ın Şeyhülislam vazifesine kendi tarafından birini göreve getirerek, yönetiminde bundan sonra sadece bu kişileri üst kademede dinî şahsiyet olarak kabul edeceğini açıklamaya çalışmaktı (Yunusov, 2004, s. 86). Aslında burada Yermolov artık halkın seçimiyle atanan Şeyhülislamı devre dışı bırakıp kendisinin belirlediği kişilerin Şeyhülislam olacağını göstermeyi planlamıştı. Artık bu tarihten sonra Çarlık istediği kişiyi din işlerinin başına getirerek kendisinin kanun olarak belirlediği yasalara riayet etmelerini şart koşacaktı. Böylece eğitim-öğretim hususlarında da din adamlarının güçlerinden faydalanarak mescitlerdeki vaaz ve hutbeleri denetimi altında tutmuş olacaktı. Cengiz Mürsel, bunun yanı sıra din adamlarına yönelik izledikleri toprak politikasıyla hanlıklar döneminde din adamlarına eğitim-öğretim, dinî faaliyetler ve geçimleri için tahsis edilen vakıf topraklarını müsadere ederek (2021, s. 61) onları kendilerine bağımlı hâle getirmeyi planlamışlardır.

Bununla yetinmeyen Çar yönetimi mevcut dinî yapıdaki Sünni ve Şii ayrımcılığını kendi lehlerine kullanmaya çalışmışlar. Bu nedenle Azerbaycan Müslüman toplumunu dinî anlamda denetlemek ve yönetmek için 1823 şeyhülislam ve 1832 Müftülük idaresini tahsis ettiler. Böylece izlenecek politik yaptırımlarda inançlı insanların dikkatlerini üzerlerine fazla çekmeyeceklerdir. Ancak her iki dinî kurumun resmileşme süreçleri ne yazık ki uzun bir süre bekletildikten sonra 5 Nisan 1872’de “Transkafkasya Şeyhülislamlığı ve Müftülüğü idare olunması hakkında Esasname” (Hüseyinli, 1996, s. 23) kararıyla resmîyet kazanmıştır. Her iki kurumun resmîyet kazanması, Çar yönetiminin din

görevlilerinin atanma ve ibadet mekânlarının inşası meseleleri yine de Kafkas Genel Valiliği tarafından yapılmaya devam etmesine engel olmamıştır.

Böylece dinî idari yönetimi ellerinde tutmaya devam eden Çar yönetimi Kafkasya'daki Sünni ve Şii din adamlarını kendilerinin belirlediği yasalara göre atayabilecekler ve onlara istedikleri dinî konularda istedikleri gibi halka vaaz ve nasihatlerde bulunmalarını isteyebileceklerdir. Yazar Ehedov'un "*Çar idaresinin Sünni ve Şia din adamlarına karşı düzenledikleri hususi nizamnameyle onlardan din hakkında hurafelerle dolu dini bilgilerle insanların zihinlerini bulandırmalarını istemişlerdir. Ayrıca Çar ve yandaşlarını övmelerini ve Çar'a karşı verdikleri sadakat sözlerine itaat etmeleri istenmektedir*" ifadesi tahsis edilen kurumların asıl amaçlarının ne olduğunu açıklamaktadır (Ehedov, 1991, s. 54; Hüseyinli, 1996, s. 86). Bu bağlamda din adamlarının kendilerine karşı sadık veya sadakatli olma adına sürekli denetlemeleri bir bakıma siyasi bir prensip haline dönüştü (Lapıdus, 1996, s. 270). Cengiz Mürsel, Çar ve taraftarlarının din adalarını yanlarına çekme politikası ile yıllardır kendilerine karşı gelen ve hatta "mukaddes muharebe" savaşlarında ön sıralarda yer alan din adamlarını kendi yanlarına çekmeyi başardılar. Böylece denetimi eline alan emperyalist yönetim, ters bir politika ile din adamlarının güç ve yetkilerinden yararlanarak Çar'ın istek ve ideolojisine hizmet etmelerini sağladı (2021, s. 69). Özetle din adamlarından Çar'ın belirlemiş olduğu nizamnameye harfiyen uymak kaydı ile hutbe ve vaazlarında iktidarın tarafını tutarak onun lehine ve başarısına dualarda bulunmaları istenmekteydi. Ayrıca din adamları kanunlarla belirlenen hizmet alanları ve yetkilerine göre faaliyette bulunmak mecburiyetinde idiler. Karşı gelen, kabul etmeyen veya kanunların belirlediği kuralları dışına çıkarak herhangi bir ilim ve irşat faaliyetinde bulunan din adamları cezalandırılıyordu. Korku ve endişe içerisinde kalan din adamları özgürce dinî faaliyette bulunamıyordu.

Sonuç olarak Çar bölgede uzun ömürlü kalmak için izlediği çok yönlü karmaşık politikalarla Hristiyanlaştırmaya çalıştığı Müslüman halkın, toplumda etkin ve sözü geçen din adamlarının siyasi, ekonomik ve ilmi otoritesinden yararlanmak yolunu seçti. Din adamlarını sadakatli devlet memurlarına dönüştürme politikası ile Çar yönetimi bir zamanlar toplumda özgür ve özgün olan din adamlarının tüm yetki ve etkisini zayıflatarak kendi yönetimine tabi olmalarını sağladı. Böylece din adamları belirlenen kanunlara uymaya ve tabi olmaya zorlandılar. Ayrıca din adamlarının eskisi gibi rahat ve özgürce tebliğ ve irşat faaliyetlerinde bulunmalarına engel oldular. Bu bağlamda çok sayıda mescit kapatılarak sadece işgalci yönetimin istediği ve izin verdiği mescitler, gözetim altında tutulmak kaydıyla faaliyette bulunmasına izin verildi. Ancak yasal anlamda dinî faaliyette her ne kadar din adamları özgür görünseler bile gerçekte tam aksi söz konusuydu. Bu durumda Çar'a tabi olmayan din adamlarının eskisi gibi ilim ve irfan faaliyetlerinde bulunmaları engellendi. Ayrıca Çar'ın iskân ve göç politik girişimleriyle sayısız mescit ya yıkılmış ya harabeye dönmüş ya da

kiliseye çevrilerek mescitlerin eğitim fonksiyonları kısıtlanmıştı. Hristiyan toplumu istediği gibi kilise yapabilirken Müslüman halkın mescit yapma talepleri farklı bahanelerle engellenerek sürekli ertelenmiştir.

3. Sovyet Rusya’sı Dönemi Azerbaycan’da Mescit ve Fonksiyonları

Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti 28 Nisan 1920 yılında Sovyet Rusya Azerbaycan topraklarında hâkimiyeti ele geçirir geçirmez Çarlık Rusya’nın din aleyhine yürüttüğü siyaseti kaldığı yerden ve fazlasını üzerine koyarak devam ettirdi. Temel ideolojisi “dini imha ve Allah mefhumunu ortadan kaldırmak” olan iktidar, tüm dinî imtiyazları durdurdu (Resulzade, 1991, s. 89-110). Yasaklanan ruhani sınıfların tüm faaliyetleri zamanla ibadet yerlerinin de kapanmasıyla sonuçlandı. Aslında bu bir bakıma tedricen Müslüman din adamlarının kurumlardaki sayılarının azaltılmasına yönelik bir uygulamanın başlangıcıydı (Bennigsen & Quelquejey, 1994, s. 174). Bu süreçte üstün mimari zevkle inşa edilen ve sayıları on bini aşkın olan mescit, mektep ve diğer medeniyet abideleri yakılıp, yıktırılmış ve dönemin din liderleri olan şahıslar da katledilmiştir (H. Aliyev, 2008, s. 98).

Sovyetler Birliği’nin İslam’ı yok etme politikaları 1927 yılından başlayarak 1942 yılına kadar devam etti. Bu tarihî süreçte komünist idarecileri Azerbaycan’da millî ve manevi alanda köklü değişikliğe giderek Müslümanların tüm dinî özgürlüklerini ellerinden aldılar. Bu tarihlerde dine en büyük darbe ve zarar 1928 yılında Azerbaycan’daki Komünist Parti’sinin kararı doğrultusunda gerçekleşti. Neticede, Müslümanlar bu tarihten itibaren hem inançlarını hem de dinî vecibelerini yaşamaları konusunda ciddi bir baskıyla karşılaştılar. Bu süreçte sayısız mescit buradan yol geçecek bahanesiyle yıktırılırken, birçok din adamı da öldürüldü. Geri bırakılan mescitlere ise numunelik adı altında dokunmadılar (Wimbush, 1984, s. 4). Aslında merkezi şehir ve kasabalardaki mescitlerin veya dinî abidelerin yıkılmamasının bir diğer sebebi Sovyet yönetiminin Müslüman ülkelere din taraftarı gibi görünerek gerektiğinde siyasi destek alma beklentisiydi (Kartal, 1971, s. 75). Dinî mabetler bir bakıma Sovyetlerin siyasi kazanç ve destek sigortası olmuştur.

Sovyet Rusya’sının din ve dindarlara uyguladığı baskı, şiddet ve dinsizlik anlayışı Lenin’in politik düşüncesinden doğmuştur. Dindarlara uygulanan baskının ilk aşaması, katı bir biçimde din karşıtı tutumlarla birlikte Müslümanların ulusal kimliklerini silmekti. Bu bağlamda Sovyet rejimi mescitleri yok ettiği gibi din eğitimini de yok etmeye çalıştı. Bu amaçla da mescitler veya dini mabetler komünist düşüncenin yayılmasına potansiyel tehdit olarak görüldü. Çünkü mescitler Müslüman ve dindarların manevi değerlerinin yaşandığı ve paylaşıldığı bir mekân olarak kabul edilmekle birlikte ayrıca siyasi bir toplanma mekânı olarak da görüldü. Nitekim molla olarak hitap edilen din adamları, o dönemin şartlarına göre bir dini lider olmakla beraber hem eğitimci/hoca hem idareci, hem hâkim ve hem de toplumun sorunlarını çözen

manevi bir danışman olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Müslüman din adamları Rus ruhbanlarına kıyasla göreve seçilerek geldikleri için onlara göre daha sağlam ve özel bir konuma sahip idiler. Bu nedenle kendilerini “halkın hizmetkârları” olarak gördüklerinden toplumun sorunlarına canı gönülden hizmet etmeyi kendilerine bir borç bilmekteydiler (Benningesen & Wimbush, 1995, s. 173-175). Bu yüzden Sovyet idarecileri din adamlarını Sovyet ideolojisinin yayılmasında mescit ve dinî abideleri daha tehlikeli gördükleri için onları düşman ilan etmişlerdir. Bu nedenle din adamlarının her fırsatta ellerinden geldiği kadar işlerini zora sokarak onların hizmet alanlarını engellemekteydiler (Ziyayev, 2000, s. 343). Sovyet yönetiminin din adamlarını yok etme siyasetlerinden biri hatta bizce en etkili, dini adamlarının halk nezdinde kimlik ve karizmalarını düşürüp onlara karşı toplumda nefret tohumunu serpmekti. Bunu yaparken de göreve atadıkları din adamlarını dinî bilgisi olmayan sahtekâr kişilerden yana kullanmışlardı (Kenan, 2001, s. 198-200). Bu siyasi girişimler Sovyetler döneminde uzun süre ülkede din adamlarına (mollalara) sahtekâr ve dolandırıcı gözü ile bakılmasına neden olmuştur.

Din ve dindarlar üzerindeki baskıya rağmen bu dönemde Azerbaycan merkezindeki numune durumundaki mescitlerde ibadet eden az sayıda insanla karşılaşmak mümkündür (Ehedov, 2005, s. 70). Çünkü Sovyetler döneminde din hakkındaki kanunun 4. maddesinde dini icmaa cemaatleri devlet kaydından geçtikten sonra mescitlerde namaz kılabilirlerdi. Bu icmaya 18 yaşından küçük olanlar kaydolamaz ve aynı zamanda sadece namazını evinde yani ailesinin yanında kılabilir. Aile içinde de namaz kılmak kanunsuzluk olarak ilan edilmiştir. Yetişkin insanların ibadet için mescide gitmeleri pek de mümkün olan bir durum değildi. Bu sırada mescitlere ibadet için gelenlerin neredeyse %90'ı yaşlı insanlar idiler. Sovyet yandaşları mescide ibadet için gelen gençleri ya psikolojik baskı ile ya da gençlere yönelik bazı sosyal aktivitelerle onların bu mekânlara gitmelerine engel olmaktadır. Özellikle yetkililer herhangi bir mescitte bir genç görececek olurlar ise bu hal o mescidin kısa zaman sonra kapatılmasına yeterli sebep olurdu. Örneğin; bir keresinde Sovyet idaresine kayıtlı mescide aşure günü münasebetiyle 60'a yakın 10-20 yaş arası gencin katılması sebebiyle mescit kapatılarak müzeye çevrilmişti (Settarov, 1967, s. 32). Çünkü gençlerin ister ailede ister toplu şekilde İslam diniyle ilgili aktivitelere katılmaları Sovyetler tarafından yasaklanmıştır (D'Encausse, 1992, s. 45). Bunun da başlıca nedeni gelecek neslin İslam dinine ilgi ve alaka duymasına engel olmak ve dinsiz bir vatandaş olarak büyümesini sağlamaktı. Özellikle gençlerin dine yönelmelerini önlemek için en yaygın kullandıkları yöntemlerden biri dinî değer ve hükümleri sportif ve sağlığa yararlı bir aktivite gibi göstererek dini ibadetleri basite almaları yönünde onları ikna ettiler. Böylece gençleri dinî vecibelerden uzaklaştırarak dinî hükümleri önemsememelerini sağladılar (Ehedov, 2005, s. 61-62; Settarov, 1967, s. 78). Hatta bu tutumlarını bir slogan haline getirerek geçlere

“daha gençsin namazı, orucu yaşlananda yaparsın” telkini altında “Allah bunu bağışlar, Allah günahlarından geçer” sözleriyle onları avutmaya çalıştılar (Ehedov, 2005, s. 71). Böylece İslam inancı sanki ibadetlerle yaşlıları sorumlu tutan bir dindir ve bu dini düşüncenin yaşlı insanlar öldüğünde biteceğinin anlayışını gençler arasında yaygınlaşmasını sağladılar (Celilov, 1982, s. 65; D’Encausse, 1992, s. 20; Taştan, 2001, s. 9). Bu ve buna benzer nedenlerle mescide giden yaşlı insanları örnek göstererek dinî yaşantıyı Azerbaycan’da sadece yaşlılar yaşıyor gibi rapor etmişlerdir (Celilov, 1982, s. 65; Taştan, 2001, s. 9). Ne yazık ki, yönetimin denetimindeki kayıtlı yani açık mescitlerde ibadetlerin kapalı (sadece yaşlıların katılabilecekleri) ortamda yapılması dinî değerlerin yaygınlaşmasını engellemektedir. Böylece gençlerin dini inançlarla ilgilenmelerine engel olmakla birlikte yakınlarının (akrabalarının) da onlara din ile ilgili bir şeyler öğretmelerine müsaade etmemişlerdir.

Sovyet hâkimiyetinin ilk zamanlarında Azerbaycan’daki mevcut mescitlerin sayıları hakkında değişik rakamlar verilmektedir. Nitekim kaynaklarda 1920 yılında Azerbaycan’da 2000’in (Paşazade, 1991, s. 157; Zülükarlı, 2007, s. 6) üstünde, başka bir kaynakta ise 3000 (Ehedov, 1991, s. 77; Yunusov, 2004, s. 141) civarında Sünni ve Şii mescitlerinin faaliyet gösterdiği bilgisi verilmektedir. Ancak, SSRİ idarecilerinin dine engel olmak adına dinî mabetlerin (mescit) yıkımına yönelik uyguladığı siyasi düşünce Azerbaycan’da çok sayıda mescidin yıkılmasına ve tahrip edilmesine neden olmuştur. Bu nedenle 1927 senesinde Azerbaycan’da mescit sayısı 1600 civarında iken, bunların 120’si Bakü’de kalanları ise diğer kırsal şehir ve kasabalardaydı. Moskova’dan gelen emir üzerine durmadan ve yılmadan mescit yıkma ve yok etme faaliyetiyle birlikte 1928-1929 yılında sayıları 400’e yakın mescit ya kapatıldı ya da kulüplere çevrildi (Yunusov, 2004, s. 141). Bu uygulamalar sonucunda 1933 yılında var olan 200 mescitten sadece 17 tanesi siyasi bir nedenle numunelik olarak bırakıldı. Ancak 1944 yılına gelindiğinde bu sayı 22’ye kadar düşmüştü (Ehedov, 1991, s. 77). Nitekim 1944-1978 yılları arasında gerçekleştirilen politikalarla Azerbaycan cemiyetinde 6 milyondan fazla Müslüman olmasına rağmen toplam mescit sayısı 16, 17 ve 22 arası değişmekteydi (Albayrak, 1998, s. 133; D’Encausse, 1992, s. 18; Ehedov, 1991, s. 13.77). Sovyetlerin son dönemleri ve var olan mescitler ibadete açılmadan önceki dönemde Azerbaycan’da mescit sayısının 17-18 adet olduğu bilinmektedir (Aslan, 1990a, s. 73; Ehedov, 2005, s. 13; El-Fellah, 2007, s. 38). Bu mescitlerde namaz dışında ve bayramların dışında herhangi bir ibadet ve dinî ritüellerin yapılması söz konusu olmamıştır ve olamazdı. Aksi takdirde gizli polis (Gökgöl, 1958, s. 40) tarafından tespit edilen din adamları ve yönetime karşı çıkan aydınlar represiyayla tutuklanarak Sibiry’a sürgün edilir (Heyet, 1966, s. 33) ya da sorgulanmadan kurşuna dizilerek katledilirdi (Adıgüzel, 2006, ss. 27-32; Sadık & Kuliyev, 2007, s. 117). Sovyetler zamanında kapatılmayan mescitlerin on biri Şiilerin, ikisi de Sünnilerin, dört mescit ise Şii ve Sünnilerin

karışık namazlarının kılındıkları mekânları (Ehedov, 1991, s. 67-68; Paşazade, 1991, s. 157; Yunusov, 2004, s. 141)

Sovyet yandaşları dinsizlik politikası düşüncesiyle, yaygın din hizmetlerine/eğitimine engel olmak için mescit ve din adamlarına yönelik “kayıtlı mescit ve kayıtlı molla” siyasetini uyguladılar. Özellikle yaygın din eğitiminde mollaların aktif olduğunu bilen Sovyet yetkilileri 1930 yılında “*Mollalar Müslümanların hayatlarında büyük etkiye sahiptirler, onlara karşı mücadele şiddetlendirilmelidir*” (Kartal, 1971, s. 53) kararıyla din adamlarına yönelik aşırı engeller koyarak onların hizmet alanlarını durdurmaya çalıştılar. Özellikle Zakatala ve Balaken illerinde yaşlı dedeler bu gibi olayları çok yaşadıklarını söylerler. Aynı zamanda gizliden ibadet edenlerin çoğu da gizli polise yakalanmamak için inançlarını gizlemişlerdir (Monteil & Çamdereli 1992, s. 194). Bunun yanı sıra Sovyet yönetimi Müslüman din adamlarını (molla) toplumda itibarsızlaştırmak için kasıtlı olarak dinî bilgisi yeterli olmaya şahısları göreve atamışlardır. Atanan din adamlarının çoğu İlmihal ve fazla dinî bilgisi olmamakla beraber Kiril alfabesi yüzünden Kur’an Kerim’den sadece Yasin, İhlas ve Fatıha surelerini okumakla sorumlu tutulmuşlardır. Bu şahıslar toplumda daha çok olumlu karakterli bir kişilikten daha çok sahtekârlığıyla, alkollüyü ve düzenbazlığı ile tanınır olmuşlardır (Kerimov, 1997, s. 41-52). Bu da bir zamanlar toplumda ilmi, kişiliği, ahlâkı ve karakteri ile saygın olan din adamı olan “molla” sözünün, din karşıtı uygulamalarla toplumda sevilmeyen ve sahtekâr biri olarak anılır ve tanınır olmasını sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet yönetimi Müslüman tebaanın düşmanlarından destek alabilmek için “dinî mülayimlik” adı altında esareti altındaki toplumlara dinî özgürlük hakkı tanıdı. Bu bağlamda 1947 yılında kapatılan mescitlerin yeniden hizmete açılmasına yönelik “ibadethanelerin açılması” hakkında bir karar kabul ettiler. İstemeyerek İslami kılıfa bürünme siyasetiyle dinî yaşama ve yaşatma adına Azerbaycan’ın birçok yerlerinde kapatılmış mescitlerden sadece 22’sini halkın hizmetine sundular. Doğal olarak karar gereği bu süreçte açılan mescitlerde dinî hizmete karışılmadı. Açılan mescitlerin hizmete tahsisi ve din görevlilerinin atanması meseleleri 1944 yılında SSRİ idaresinin kontrolünde kurulan Zakafkas’ta Müslümanlar Ruhani İdaresi (ZMRİ)’ne bırakıldı. Bu senelerde ZMRİ idaresi yönetimine bağlı olarak hizmete açık olan müesseselerde 70’e yakın din görevlisi resmi olarak kayıtlıydı (Ehedov, 1991, s. 77; Yunusov, 2004, s. 144). Ancak daha sonra Stalin döneminde yönetimin kararıyla hizmete açılan kayıtlı mescitler yeniden kapatılarak Azerbaycan’da mevcut mescit sayısı 16’ya düşürüldü. Bunların sadece ikisi Bakü şehrinde idi (Swietochovski, 2000, s. 239; Yunusov, 2004, s. 146-147). Bir başka kaynakta ise Stalin dönemindeki 16 dokunulmaz mescitten 14’ü kapatıldı (Bennigsen & Uimbus, 1986, s. 140). Bu bilgiler ve haberler aslında Stalin’in dokunulmaz ilan ettiği mescitlerin bile güvence altında olmadığını

göstermekteydi. Ancak bu dönemde alınan kararlar gereği Sovyet idarecileri artık ruhanileri repressiya mahkemelerine kurban etmeyecek ve mescitleri de kapatmayacaklardı. Nitekim 1960-1970 yılları arasında din karşıtı propagandası farklı bir boyut kazandı. Dönemin idari başkanı ve Milli Komitenin sediri olan L. İ. Berejnev’i “*dinin halk için bela*” ilan etti. O bu kararıyla diğer idarecilerden farklı olarak din karşıtı kitaplar neşrederek toplumu dinî inançlardan uzaklaştırmak için farklı bir yöntem tercih etti. Bu karardan sonra artık mescitler kapatılmıyor ve din adamları gözetim altında tutulmuyordu. Hatta 1977 yılında kayıtsız hizmet gösteren dinî icmalar mescitler nezdinde kayda alınarak hizmetlerine devam etmekteydiler (Ehedov, 1991, s. 87). Böylece dine saldırmalar, mescitleri kapatmalar, din adamlarını gözetim altına almak veya onları mesnetsiz nedenlerle sürgüne göndermek yerine din aleyhine yönelik yazılar yazarak basın yoluyla antidin politikalarına devam etmekteydiler. Bu uygulamalar uzun süre devam etti.

1985 yılında Gorbaçov’un prestroyka (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) siyaseti neticesinde Azerbaycan ve o cümleden Sovyet esareti altındaki tüm Türk cumhuriyetlerinde milliyetçilik ruhunun canlanmasıyla birlikte dini anlayışın Türk toplumları arasında yeniden uyanmasına büyük katkılar sağladı. Özellikle yeniden kurma siyaseti neticesinde SSRİ esaretindeki halklar milli ve dini değişikliklerle dini baskılardan kurtularak inanç bağımsızlığına kavuştular. Perestroyka ve Glasnost Reformları sayesinde din-devlet politik ilişkilerinde iki önemli değişim yaşandı. İlk olarak komünist yönetimdeki memleketlerde din-devlet arasındaki çatışmacı ilişki biçimi, işbirlikçi forma dönüştü, ikincisi ise dini politikalar daha açık ve şeffaf bir süreçte oluşturulmaya başlandı. Bu süreçte bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin idari yönetiminde milli demokratik partilerle birlikte İslam düşüncesini ve Turan birliğini savunan birçok partilerde kuruldu (Türk, 2009, s. 170).

Bu dönem demokratik düşünce anlayışının yaygınlaşması neticesinde yeni açılan mescit ve ibadet evlerinin (hücreler) sayıları artmaya başladı. Artık din adamları herhangi bir gözetim altında tutulmadan dini faaliyetlerini daha bağımsız bir şekilde yapabilir oldular. Çok sayıda yeni mescit ve medrese açıldı (Yunusov, 2004, s. 169). Böylece 1987 yılının sonuna doğru Azerbaycan’da 18 mescit ile beraber kayda alınmamış beş mescit daha faaliyete geçti. Ancak bunlarla beraber bu yıllarda kayda alınmamış bin kadar ibadet evi (hücre) ve 300 kadar da türbeler dini hizmet görevini üstlenmiştir (Ebilova, 2010, s. 127; Swietochovski, 2000, s. 153; Yunusov, 2004, s. 159.164). Bu tarihten sonra halk herhangi bir engelle karşı karşıya kalmadan istediği zaman dini ibadetlerini ve ziyaretlerini yapabilir hale geldi. Örneğin, basında “Ejder Bey” mescidi, “Meşedi Garp” mescit ve Lenkeran, Bine ve Keşle Kasabasında, Nefçala ve Pışkin ilçelerinde mescitlerin ibadete açıldığı hakkında bilgi verilmesi yerel halkın dine yönelmelerini sağladı. Nitekim Şeyh Allahşükür Paşazede Lenkeran şehir ve

Bina Kasabalarındaki mescit açılış törenlerine katılarak, Azerbaycan'da birkaç mescidin açılacağını ve 1989 yılında 30 yeni mescidin inşası hakkındaki müjdeyi Müslümanlarla paylaştı (Aslan, 1990b, s. 41.). Ayrıca 16 Temmuz 1989 senesinde “düşünce ve dini itikat özgürlüğünün sağlanması”, “bütün dini abidelerin onarılması ve dindarlara verilmesi” hakkında nizamnamelerin kabulü ve 1990 yılında “Azat Dindarlar Şurası” tesis edilmesi ülkedeki Sovyet üst yöneticilerinin bile biz de İslamдық itiraflarına sebep olmuştur. Devlet yetkilileri her ne kadar bu tavır ve tutumlarıyla halkın yanında olduklarını göstermeye çalışmışlar iseler de 1991 yılında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanına engel olamadılar.

Nihayet 1987 yılında toplam mescit sayısı 23 iken 1991'de bu sayı 84'e yükseldi (Yunusov, 2004, s. 181). Bu dönemde İslami bilgiler içeren neşirler yaygınlaştı. Rus dilinde bastırılan Kur'an-ı Kerim ilk kez Azerbaycan Türkçesine Ziya Bünyadov ve Vasım Memmedaliyev tarafından tercüme edilerek neşredildi. Bu durum halk tarafından oldukça ilgi ve takdirle karşılandı (Taştan, 2001, s. 33). Artık bu tarihten sonra dini içerikli materyallerin hazırlanması ve yayımlanması hız kazandı. İlk olarak İslam inancını anlatan el kitapları, İslam tarihi ve Hz. Peygamberimizin hayatını anlatan kitaplar neşredildi. Özellikle bu dönemde hem siyasi partiler İslami ideolojiyi desteklemeleri hem de devlet adamlarının dine olumlu yaklaşımları sonucu Sovyetler zamanında kapatılan, yıkılan ve amacı dışında kullanılan mescitler resmi kurumlara iade edilerek halkın hizmetine sunuldu (Yunusov, 2004, ss. 175-181).

Sonuç olarak Sovyet Rusya'sının Azerbaycan'da dine yönelik baskı ve yasaklamalarını dört başlık altında özetleyebiliriz. İlki, Sovyet Rusya'sının ilhakındaki tüm dini mabetlere karşı merhametsizce davranarak kapatmaları, ikincisi II. Dünya Savaşı öncesi dinlere karşı ılımlı anlayış, üçüncüsü ise savaş sonrası ılımlı politikayı terk edip izin verdikleri dini mabetlerin (mescitleri) yok olmasına yönelik yasakların artması, sonuncusu ise 1985-1991 yılları arası dinin inancın toplumsal anlamda gerekliliği ve inanç serbestliğinin tanınması. Nitekim daha sonraki senelerde şeyhülislamın ve demokratların girişimleri sonucunda Azerbaycan coğrafyasında dini özgürlükler alanında yeni gelişmeler yaşandı. Zamanla dini içerikli eserlerin çoğalması, yaygın ve örgün dini öğretim hususunda dini teşkilatlara imtiyazlar verilmesi toplumun dini konularda bilgilenmesini hızlandırmıştır. Ancak daha sonra dini imtiyazları farklı amaçlar doğrultusunda kullandıkları için bu durum bazı dini problem ve ihtiyaçları tetiklemiştir.

4. Bağımsızlıktan Sonraki Dönem

Komünist Partisi genel sekreteri Gorbaçov'un 1985 yılında glasnost politikasıyla dini inanç ve ibadetlere tanınan yetki din politikasında liberalleşmeye neden olmuştur. Bu da Azerbaycan toplumunda eskiden var olan ve Çar Rusya'sı tarafından sınırlandırılan ve daha sonra Sovyet Rusya'sı

tarafından engellenen din duygusunun kültürel kimlik bağlamında yeniden harekete geçmesine neden olmuştur. Mescitlerin sayıları durmadan artmış, gelen talep üzerine İslam’a dair bilgiler vermek amacıyla konferanslar düzenlenmiştir (Yunusov, 2004, s. 163-164,169).

Sonuç olarak gılasnot (yeniden yapılanma); siyaseti ibadet alanında serbestlik tanımakla birlikte yıllardır engellenen millî ve manevi değerlere yeniden yönelmeleri arttırmıştır. Nitekim İslam din eğitimiyle ilgili gelen konferans talepleri 1985-1988 yıllarında daha da hız kazandı (Yunusov, 2004, ss. 163-164) ve açılan mescitler dini bayram ve aşure günü kutlamaları nedeniyle halkın ilgisiyle dolup taşı.

1989 yılında Sovyetlerin Hıristiyan Ermeni-Müslüman Azerbaycan Karabağ savaşında Ermenilerin Rusya tarafından desteklenmesi halkı ciddi anlamda rahatsız etmekteydi. Bu durum halk nezdinde “Hristiyan-Müslüman” savaşı algısıyla Sovyet yönetimine karşı itirazlara neden oldu. Daha sonra bu gazap ve itirazlar halk tarafından millî ve dini bir hüviyet kazandı. Nitekim bu durum bir bakıma yıllardır bastırılmaya çalışılan Azerbaycan halkının kendi özüne ve inancına dönmesine sebep olan en büyük nedenlerden ilkiydi. İkinci bir neden ise 20 Ocak 1990 gecesi Sovyet askerleri tarafından “Kanlı Ocak” kurbanları olan masum ve eli silahsız insanların öldürülmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin millî ve dini bağımsızlığını hızlandırdı. Ayrıca Sovyet döneminden itibaren savaşlarda öldürülenler için hiç kullanılmayan “şehit” sıfatının ilk defa bu faciada vefat edenler için kullanılması bir anlamda İslami değerlerin toplum bazında canlanması demektir. 18 Ekim 1991 özgürlük uğruna verilen şehitler Azerbaycan toplumunun bağımsızlığıyla sonuçlandı. Böylece Sovyetler dönemindeki din ve din adamlarına yönelik eziyet son buldu. Herkes dini düşüncesini endişe ve tereddüt etmeden demokratik bir şekilde ifade edebilir hale geldi. Özetle siyasi anlamda 1989 yılında Azerbaycan Halk Cephesi milliyetçi söylemlere dini de dâhil etmek üzere “millî egemenliğin sağlanması”, “düşünce ve dini itikat özgürlüğünün sağlanması için” mücadele ettiğini ve “bütün dini yapıtların onarılması ve dindarlara verilmesiyle” ilgili kanuni haklarla alakalı maddeler (Yunusov, 2004, s. 170) halk tarafından takdirle karşılandı.

Nitekim bu maddeler çerçevesinde 1990-1993 yıllarında Azerbaycan’da bir zamanlar yasaklanan din öğretim faaliyetleri hız kazandı. Bu teşebbüsler sonucunda “din eğitim-öğretimi adına” büyük gelişmeler yaşandı. İbadet ve din eğitimine gösterilen önemle kısa bir zamanda 1991 yılında mescit sayısı 84’e yükseldi. Özellikle ülkeye din eğitimi ve öğretimi için gelen yabancı din adamlarına 1993 yılında Azerbaycan Adliye Bakanlığı kurumlarından izin almak kaydıyla faaliyette bulunma şartı getirildi (Yunusov, 2004, s. 187). Ayrıca bu bağlamda 1993 yılında faaliyete başlayan Arap teşkilatları 1994 yılında Azerbaycan’ın merkezi konumundaki şehirlerde 62 mescit (39 merkezde, Göyçay şehrinde 9, İsmayılı şehrinde 7, Ağdaş şehrinde 7 ve kuzeyde 17 mescit,

Haçmaz şehrinde 9, Qusar şehrinde 4 mescit) inşa ettiler (Yunusov, 2004, ss. 211-212). Nitekim 20 Ağustos 1992 tarihinde “Dini İtikat Azatlığı” yasası gereği Sovyetler zamanı kapatılan, depoya çevrilen ve değişik amaçlar için dindarların elinden alınıp devletin özel işlerine tahsis edilen mescitler halkın hizmeti için resmi kurumlara teslim edildi. Böylece yıllardır kapatılan ve kendi alanı dışında kullanılan mescit ve ibadet mekânları hiçbir engel ve baskıya maruz kalmadan ilk günlerdeki gibi faaliyetini sürdürebilecekti. Bu süreçte, Kafkas Müslümanlar Ruhani İdaresinin özel teşebbüs ve teklifleri doğrultusunda ülkede İslam dini eğitim-öğretimi alanında ciddi gelişmeler yaşandı. Bu hal üzerine köy ve kasabalardaki Kur’an-ı Kerim eğitim-öğretimi için eskimiş/dağılmış mescitler ya yeniden onarıldı ya da yerlerine yenileri yapıldı. İslam inancının toplum arasında canlanmasının göstergesi olarak ülkede kısa zamanda Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi’ne kayıtlı mescit sayısı 230’a yükseltilirken kayıt yapılmayan mescit sayısı da 900’e ulaştı. Dini eğitim-öğretim alanındaki gelişmeler neticesinde 1993 yılında kayıtlı mescit sayısı neredeyse 300’ü geçmiş durumdaydı (Abbasov, 2009, s. 296; Yunusov, 2004, s. 187). Nitekim 1998’de ülkede hızla devam eden mescit inşası 1000’i aşmakla birlikte, geleneği yaşatma adına inşa edilen birçok mescidin hemen yanı başına dinî eğitim-öğretim için medreseler de inşa edildi (Ehedov, 2005, s. 44).

İlk başlarda mescitlere dini bilgi edinmeleri için gelenlere yaş farkı gözetmeksizin temel dini bilgi “kelime-i şahadet, kelme-i tevhit” öğretildikten sonra yavaş yavaş Kur’an-ı Kerim öğretimi yapılıyordu. Ayrıca bu dönemde İslami din eğitimi ve tebliği için Azerbaycan’a yurt dışından birçok dini kurum din görevlisi göndererek dini hususlarda toplumun bilgileneşine yardımcı oldular. Özellikle dini öğretim için Azerbaycan’a gelen ilk kurumlardan biri de Türkiye Diyanet Vakfı idi. Nitekim dönemin Diyanet İşleri başkanı Mehmet Nuri Yılmaz inşa edilen mescitleri halkın hizmetine sunmaları için Şeyhülislam Allahşükür Paşazade ile bir araya geldi (H. Aliyev, 2008, s. 432-433). Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı resmi kayıtlara göre Azerbaycan’da sekiz mescit inşa edilmiştir (*Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesinin Bülleteni*, 2003, s. 24). Ayrıca mescidi olmayan (Quba, Qusar, Ağdaş, Yevlah, Mehdiabad) şehir ve kasabalarda (Leki kasabası) Diyanet Vâkfi tarafından inşa edilen mescitlere bölgelerin mezhepsel farklılıkları gözetilerek her bir mescide iki imam görevlendirilmiştir (H. Aliyev, 2008, s. 733). Bu davranışın asıl amacı ülkedeki mezhepsel farklılıklar çoğulculuk/multikulturalist bakış açısıyla değerlendirerek mezhepsel farklılığın barış ve kardeşlik içerisinde devam etmesini sağlamaktı. Ayrıca bağımsızlığın ilk dönemlerinde dini eğitim için ülkeye Türkiye’den gelen derneklerin de eğitim, manevi ve milli değerlerin yeniden canlanmasında ciddi katkıları olmuştur. Özellikle bu bağlamda Gençliye Yardım Fondu Azerbaycan’ın merkezi olan şehir (Şeki, Zakatala, Göyçay ve Ağdaş) ve kasabalarında dini eğitim-öğretim için inşa ettikleri binalarda verdikleri yaygın

ve örgün din eğitim sayesinde toplumun hem doğru dini bilgi edinmeleriyle birlikte hem de toplum dini yozlaşmalardan korunmuştur. Nitekim Gürcistan sınır bölgelerinde Hristiyan din adamlarının Müslüman köy ve kasabalarındaki misyoner faaliyetleri öğretilen dini bilgiler sayesinde engellenerek ülkenin parçalanması önlenmiştir (Yunusov, 2004, s. 212).

1993 yılında iktidara gelene Haydar Aliyev Azerbaycan halkının milli ve dini değerlerine dönebilmeleri için “adet-anane, dil, din” gibi toplumun kimliğini oluşturan temellerin yeniden kültürel bazda gelişmesine özen göstermiştir (Alişova, 2011, s. 8). Nitekim bu bağlamda millî, manevi ve dini değerlerin öğretilmesi, korunup saklanması ve inkişaf ettirilmesi amacıyla düzenlenen konferanslarda sürekli bu olguların geliştirilmesine yönelik uyarılarda bulunmuştur. Bağımsızlığına yeni kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti laik bir devlet perspektifiyle devlet ve din arasındaki ilişkilerde uğurlu bir politika izlemiştir. Bu bağlamda multikültüralist bir bakış esası doğrultusunda ülkedeki din mensuplarının haklarını gözeterek onların dini değerlerini yaşamaları için ibadethaneler yapmalarına yardım etmiştir. Örneğin, Sovyetler zamanı 1933 yılında uydurma bir bahaneyle patlatılarak yıkılan (Göyüşov, 2008, s. 7; Meşedihanım, 1992, s. 34-37) “Bibi heybet” ziyaretgâhı 1994 yılında devlet tarafından verilen bir emir esası doğrultusunda dağıtılan ziyaretgâhın yerine bir mescit inşa edilmiştir (El-Fellah, 2007, s. 38). 2003 yılında devletin yeni Cumhurbaşkanı olan İlham Aliyev millî, manevi soyun korunması ve gençlerin hakiki/asıl İslam dini bilgilerle eğitilmesi amacıyla merhum Haydar Aliyev’in din hakkındaki siyasi görüşlerini takip etmiştir. Bu amaçla toplumun o cümleden gençlerin manevi kimlik ve kişiliklerinin Azerbaycan geleneklerine uygun bir şekilde gelişmesi ve eğitilmesi için devletin din ile ilgili resmi kurumlarına tevdi etmiştir. İnançlı insanların rahat ve huzur içinde ibadet etmeleri için tamir ve bakıma ihtiyaç olan dini abideler restore edilmesi amacıyla devletin bütçesinden maddi destek sağlanmıştır. Ayrıca ferman esaslarına göre Sovyetler zamanında bakımsızlıktan ve farklı nedenlerle zarar gören ülkenin değişik bölgelerindeki tarihi mescitler de onarılarak hizmete açılmıştır. Örneğin, yapılışı Emeviler dönemine kadar dayandırılan ve Azerbaycan coğrafyasında ilk mescit olarak kabul edilen “Şamahı Cuma Mescidini” ve ayrıca Bakü şehrindeki kadim mescitleri gösterebiliriz (Eyvazova, 2007, s. 117). Bağımsızlık sonrası Azerbaycan arazisinde yürütülen restore ve onarımlar sonrası toplam 117 mescit, 1 kilise ve 1 sinagog inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra bu tarihlerde sayısız mescit, dört adet kilise ve iki tane sinagog onarılarak yıkılmaktan kurtarılmıştır.⁴

Yeni yasa dini özgürlük adına bir devrim işlevi görmekteydi. Bu bağlamda devlet idarecileri özellikle din öğretimi amacıyla aldıkları kararlarla gençlere dini bilgi edinme bakımından ciddi katkılar sağlamaktaydı. Dini serbestlik

⁴ <http://www.scwra.gov.az/> 24 Haziran 2012.

bağımsızlık sonrası hem ibadet hem de dini eğitim veren kurumların sayısının hayli çoğalmasını sağladı. Kısacası dini özgürlük yasasıyla toplumdaki dini bilincin ve ilginin yeniden artmasına ve biçimlenmesine katkıda bulundu. Demokratik din aylayışı bu bağlamda bağımsız Azerbaycan topraklarına İslam⁵ ve Batı (Baptis, Kirişnacı) ülkelerindeki sayısız gönüllü dini teşkilatın buralara din öğretimi için seferler düzenlemişlerdir (Taştan, 2001, s. 32). Çünkü Sovyet Rusya'sının anti din politikası sonucunda ülkede yeterli sayıda yüksek tahsilli din adamları bulunmamaktaydı. Bu bağlamda yurt dışından gelen din eğitimcileri ilk olarak İmanın şartlarını, kelime-i şehadeti, kelime-i tevhidi, Kur'an-ı Kerim okumayı vb. temel dini bilgileri öğretmekteydiler. Bu çalışmalar sayesinde gitgide halk temel dini bilgilerini geliştirerek kısa zamanda namaz kılmaya başladı. Paşazade toplumdaki dini eğitimin topluma kazandırdığı değerleri şöyle açıklamıştır: “*Bozulan ahlaki değerler ve davranışların yeniden eski haline ancak İslam'ın önemseydiği, tebliğ ve takdir ettiği manevi değerler neticesinde geri döndüğünü ifade etmiştir*” (Paşazade, 2001, s. 7). Sovyet sonrası yaşayan biri olarak bu dönemde halkın ibadet etmek, dini bilgi edinmek ve dini merasimler için açılan mescitlere yoğun ilgi duyduklarına şahit olduk. Özellikle bu süreçte mescitler dini bilgi edinme hususunda önemli rol üstlenmişlerdir.

Devrim niteliğinde olan “dini itikat özgürlüğü” yasası ülkede var olan diğer dinlere öğretim hakkı doğurmakla birlikte Azerbaycan'da din alanının manipüle edilmesinin önünü açmaktaydı (Hasanov, 2011, s. 201). Ancak bu süreçte bazı İslami ve gayri İslami yabancı dini teşkilatların Azerbaycan'ın milli ve manevi değerlerine zarar veren faaliyetlerinde siyasi amaç güttüğü tespit edilen yabancı dini teşkilatların dinine ve kimliğine bakılmaksızın hizmetleri durduruldu (Albayrak, 1998, s. 138-139; Yunusov, 2004, s. 224). Özellikle bu tarz faaliyetlerde bulunmak Azerbaycan anayasasına yasaklanmıştır.⁶ Hatta dönemin Cumhurbaşkanı, merhum Haydar Aliyev gençler arasında milli ve manevi değerlerin yaygınlaşmasını destekleyerek amaçları dışında kendi çıkarları doğrultusunda gençleri kullanmaya çalışan bu kurumlara müsaade edilmeyeceğini “*Gençlerimiz dinimizi var olduğu gibi öğrenmeli ve ondan faydalanmalıdırlar. Biz hiçbir zaman farklı dinlere, gruplara, şahıslara ve kuvvelere kendi menfaatleri uğruna İslam dini değerlerinden yararlanarak gençlerimizin terbiyesini ve maneviyatını zedelemelerine yol vermeyiz*” ifadeleri ile dile getirmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Dini Kurumlarla İş Üzire Devlet Komitesi, Bülleten, 2001, s. 3)

Nitekim din hizmeti alanındaki düzensiz faaliyetler ve gençleri kendi ideolojilerine göre örgütlenme veya eğitme faaliyetine karşı Azerbaycan devleti

⁵ Türkiye, İran, Pakistan, Malezya, Mısır, Libya, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Suriye, Suudi Arabistan vb.

⁶ *Dini inançların, dini hayat tarzının ve ibadetlerin zor işletilmekle veya insanlar arasında nifak salmak amacı ile tebliği, dini inanca zorlamak yasaktır*. Bkz. ACDİÖHK, I. Madde.1, s.1.

bu ve benzeri durumların yaşanmaması için gerekli kanuni yaptırımların uygulamasını zaruri hale getirdi. Yeni anayasal düzenlemeyle hem örgün hem de yaygın din eğitimi hakkında kararlar kabul edildi. Bunlardan ilki din-devlet ilişkilerinde “laiklik modeli” (*Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa*, 1994) benimsenerek “Dini itikat hakkındaki yasalar iken, ikincisi ise bölgedeki İslam diniyle ilgili olan kurumların denetlenmesi ve göreve atanacak din adamlarının tayini ile ilgiliydi. Nitekim , “Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İnanç Özgürlüğü Hakkındaki” kanunda özellikle yaygın din eğitimi faaliyetinde bulunan kurum ve kuruluşların eğitim-öğretim hakkını şöyle açıklamaktadır; “*Vatandaşlar istedikleri dilde, bireysel olarak veya başkaları ile toplu halde din eğitimi alabilir, dini müesseselerine yasaların belirttiği usullere uygun gençlerin ve yaşlıların dini eğitim için eğitim kurumları açmak kaydıyla belirtilmiş şekilde talim ve tedris faaliyetinde bulunabilir, dini kurumlar tarafından gençlerin ve yaşlıların mukaddes kitapları öğrenme kursları, mevzubahis dini kurumların nizamnamesine muvafik olarak, tabi oldukları dini merkez ve idarelerin izni ile açılabilirler*” (*Dini İtikat hakkında Azerbaycan Respublikası'nın Yasası*, 2017).

Anlaşıldığı üzere Anayasada yaygın din eğitim-öğretimi hakkı hukuki anlamda hak olarak kabul edilmekle beraber, din eğitimi müesseselerinin (mescitler, ibadet evleri) yasaların belirlediği kanunlara uyma kaydıyla din eğitimi faaliyetinde bulunabilecekleri belirtilmiştir. Bunun yanı sıra din-devlet ilişkilerinin tanzimi, Müslüman din görevlilerinin atama, sorumlulukları ve bölgelerdeki faaliyetleri günümüzde iki resmi kurum tarafından idare edilmiştir. Bu kurumlardan ilki 1823 yılında Çar yönetimi tarafından faaliyete başlayıp ve halen günümüzde mevcut olan, genellikle ülkedeki mescitlerdeki imamların tayininde, dini ayinlerin hayata geçirilmesinde, görevlilerin atanması ve görevden alınması işlerinden sorumlu olan Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi idi. Bir diğeri ise bağımsızlık sonrası “din itikat özgürlüğü” esasları gereği ülkedeki dini faaliyette bulunan dini teşkilat ve müesseselerin kayda alınması ve kanunlarda belirlenen devlet siyasetine uygunluğunu kontrol eden Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'dir. Her iki kurum anayasanın “Dini İtikat yasası” gereği kendi nizamnameleri esasında faaliyette bulunarak, yasal anlamda ülkedeki Din işleri (mescitlerde imamların atanması, dini ibadetlerin/ritüellerin dini esaslara uygunluğu esasları içerisinde yürütülmesi)⁷ ve Dini akımların (dışında siyasi amaç güden düşünceler, tehdit oluşturan dini akımlar, tefrikacı akımlar) toplumun milli manevi değerlerine zarar vermemesi için bu yapıların denetimi ve düzgün çalışmasını sağlayan kurumlardır. Özellikle vatandaşların dini konulardaki ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda her iki kurumun titiz çalışmaları sonucunda günümüzde siyasi amaç güden yaygın din eğitim teşkilatlarının faaliyetlerini engellenmiştir. Ayrıca her iki kurum, dini konularda insanların bilgilenmesi ve

⁷ Kafkas Müslümanları İdaresi, Nizamname, <https://www.qafqazislam.com> (Erişim 20.09.2022)

manevi değerlerinin artması için konferanslar, gazeteler, dini kitaplar ve televizyon programları düzenleyerek destekte bulunmuşlardır. Böylece halkın İslam dinine olan yönelimleri artmış, bir zamanlar sindirilmeye, unutturulmaya çalışılan dini ve milli değerlerin İslam'ın tebliğ ve onayladığı manevi değerler vasıtasıyla toplumun ahlak ve davranış kaidelerinin yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur (Mürselov & Koç, 2016, s. 202). Doğal olarak bu da ibadet için yeni mescitlerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Malum Sovyetler döneminde dinin her açıdan yasaklanması nedeniyle Azerbaycan'da sadece numunelik anlamında sadece 17 mescit hizmet sunabiliyorken⁸ günümüzde bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da mescit sayısı 2253'e ulaşmıştır.⁹

Sonuç olarak, Bağımsızlıkla beraber ülkede mescit eğitimi (yaygın din eğitim) çalışmaları dini bilgi talep ve istekleri karşısında hızlandı. İnanç özgürlüğü, dini değerlere saygı ve bağlılık duygularını arttırdı. Bir zamanlar basında ve gazetelerde söylemek yasak olan dini ziyaret yerleri aleni duyurulur hale geldi. Açılan yeni mescitlere imamlar atanarak toplumun manevi duygularının gelişmesini sağladılar. Yıllardır korku, endişe ve sürgün telaşı içerisinde yaşayan insanlar “dini itikat özgürlüğü” ve “din ve vicdan özgürlüğü” yasalarıyla dini vecibelerini hür idareleriyle yapabilir hale geldiler. Çoğunluğu Müslüman olan halkın ibadet serbestliği, dini öğretim, hac ve umre ziyaretleri gibi vecibeler artık hayal değil gerçek oldu. En önemlisi din görevlileri herhangi bir korku ve bir endişeye kapılmadan dini görevlerini rahat bir şekilde yapabilir oldular.

Sonuç

Azerbaycan'da İslam'la tanışılan ilk günden beri inşa edilen mescitler sayesinde İslam, halkın hiçbir zorlama olmadan kabullendiği inanç olmuştur. Ayrıca bir ibadet merkezi olan mescitler taşıdığı çok yönlü fonksiyonları nedeniyle bir ilim ve irfan yeri görevini de üstlenmiştir. Böylece buldukları memleketlerin medeni, kültürel ve sanatsal anlamda çevresini değiştirmiştir. Hatta bir şehrin ilmi, medeni ve pedagojik düşüncesinin gelişmişliği o şehirdeki mescitlerdeki tartışmalar ve oradaki eğitim-öğretimin kalitesiyle ölçülmüştür. Bu bağlamda Arap iktidarının buraları kaybetmesinden sonra bile uzun yıllar Azerbaycan toplumu İslam itikadı ve İslam gelenekleri üzere yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Kısacası asırlardır mescitler Azerbaycan toplumunda her dönem daima bir eğitim-öğretim, bir ilim ve irfan ocağı olmaya devam etmiştir.

Bölgenin yer altı, yer üstü zenginliği ve stratejik üstünlüğünden yararlanma fikri birçok devletin buralara sahip olma arzusunu tetiklemiştir. Bu bağlamda 1801 yılında I. Petro'nun ve 1918 Sovyet Rusya'sının saldırıları sonrası Azerbaycan toprakları uzun süre dış güçlerin yönetiminde kalmıştır. Her iki

⁸ Ayrıca bu mescitlerin faaliyet anlamında ne kadar halka hizmet sunduğu muammadır.

⁹ Dini saha ile bağlı istatistik rakamlar. (scwra.gov.az) (Erişim. 20.09.2022)

iktidarın kendi varlıklarının kalıcılığı uğruna takip ettikleri politika genelde din (İslam) özelde ise Müslüman din adamlarının toplumda nüfuzunu azaltarak onları denetim altında tutmaya çalışmak şeklinde olmuştur. Bu nedenle anti din politikalarıyla çok yönlü (görmezden gelme, geri adım atma, asimilasyon, etnik sorunları çözme, ötüştürme, kabullenme, yerli tebaayla iyi geçinme, iç işlerine fazla karışıyor görünmeme) ve değişken (aşırı sert, yerli halkı manevi değerlerinden örf ve adetlerinden uzaklaştırma) yaptırımlar takip etmişlerdir. Çar ve Sovyet Rusya'nın Ruslaştırmak için takip ettikleri uygulama Sovyet Rusya döneminde daha da şiddetlenmiş ve ülkede faaliyette bulunan tüm dini mabet ve inançların yaygın ve örgün din eğitim faaliyetlerinin tamamen yasaklanmasına yönelik kararlar alınmıştır. Bu bağlamda ülkedeki İslam dininin yaygın ve örgün tüm eğitim-öğretim kurum ve kuruluşları bu kararlardan ciddi etkilenmiştir. Bu nedenle çok sayıda mescit ya kapatılmış ya da amacı dışında (depo veya sinema salonu) olarak kullanılmıştır.

Bağımsızlık öncesi Sovyet Rusya'nın din aleyhine uyguladığı baskı politikası çok boyutlu idi. Özellikle ilk zamanlar Sovyet Rusya “dini imha ve Allah mefhumunu ortadan kaldırmak” politikasıyla ülkedeki tüm ibadethaneleri o cümleden mescitleri kapatmak teşebbüsleriyle onların eğitim-öğretim fonksiyonlarını kısıtlama yolunu tercih etti. Materyalist ideolojik yaklaşımlarla İslam dini dönemin ilmi gelişmişliğinin dışında gösterilmeye çalışılarak, din aleyhtarı akıl dışı ideolojilerle gençler dini ve milli değerlerden uzaklaştırılmaya çalışıldı. Bununla birlikte İslam karşıtı eserlerle kendi ideolojilerini hem desteklemek hem de toplum arasında yaygınlaşmasını sağladılar. Ayrıca toplum arasında yıllardır saygı ve değer gören din adamlarının her fırsatta toplum nezdinde itibarlarını sarsma amacıyla akıl almaz planlarla küçük düşürmeye özen gösterdiler. Bu bağlamda din adamlarının örgün eğitimde olduğu gibi yaygın din eğitimi alanında çalışmaları engellenerek sayısız mescitler kapatıldı. Böylece tebliğ ve irşat faaliyetleri kısıtlanan din adamları en ufak bir davranışları karşısında repressiya mahkemelerinde haksız yere suçlanarak ya hapse atıldılar ya da Sibirya'ya sürgün edildiler. Çünkü mescitler/mabetler işgalciler tarafından Müslüman din adamlarının cemiyet üzerinde siyasal gücünün bütünleştiği mekânlar olarak kabul edilmişti. Mescitler sosyalizm ideolojisi için tehlike oluşturmaktaydı. Kısacası din adamlarına yönelik düşman kesilme politikaları uzun süre devam etti. Hatta bu bağlamda bilgin ilim ehli din adamlarının toplumdaki karizmasını sarsmak adına işin ehli olmayan dini bilgisi yetersiz, hatta olmayan sahtekâr din adamlarıyla(molla) toplumda nefret politikasını izlediler. Engeller, yasaklar ve cezalar Azerbaycan cemiyetinde kültürel değer haline dönüşmüş din anlayışını insanların zihninden tamamıyla silemedi. Bunun en açık örneği bağımsızlık öncesi ve sonrası Azerbaycan halkının mescitlere dini değerlerini öğrenmek için akın etmeleri idi.

Sovyet yandaşlarının İslam aleyhtarı faaliyetleri din adamları ve mescitlerin kapatılmasıyla sınırlı kalmamıştır. Özellikle gençler arasında İslam dininin hem ibadet hem de ilmi anlamda öğrenilmemesi için değişik yöntemler kullanmışlardır. İlk önce gençleri farklı sosyal aktivitelerle meşgul ederek, onların mescitlere gitmelerine engel olmuşlar. Ayrıca dini vecibeleri ve dini ritüelleri onlara sportif bir aktivite olarak tanıtarak dini hükümleri basitleştirmişler. Hatta gençlerin bayramlarda mescide gittikleri tespit edilir ise o mescit ya kapatılmış ya da hizmet dışı görevlerde kullanılmıştır. Dolayısıyla gençlerin mescitlere dini bilgi edinmeleri için gitmelerine müsaade edilmemiştir. Ayrıca kaynaklarda Sovyet yönetimi döneminde numunelik mescitlerin varlığından bahsedilir. Ancak bu mescitlere sadece yaşlıların gitmelerine müsaade edilmiştir. Siyasi bir amaç güden uygulamalar mescitlerde kayıtlı resmi din adamlarının faaliyette bulduklarını göstermelerine karşın, gerçekte ise din adamlarının her faaliyeti denetime tabi tutulmuştur. Böylece dinî ve manevi değerlerin öğretilmesi amacıyla hizmet eden mescitlere yönelik yasaklamalar sonucunda 1920 yılında 3000 olan mescit sayısı 1978 yılında 17-22 arasında değişir olmuştur.

Sonuçta bağımsızlık mücadelesini kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti anti din uygulamalarından kurtulmak için ilk aşamada yasal yeniliklere giderek “Dini İnanç Özgürlüğü Hakkında” kararlar almışlardı. Bu kararlarla bireylere hem örgün hem de yaygın din eğitim-öğretimi hakkı tanınmıştı. Ayrıca bu kararlarla yıllardır bastırılan ve kaybettirilmeye çalışılan dini değerlerin yeniden kazandırılması amaçlanmaktaydı. Dini İnanç Özgürlüğü Hakkında’ ki uygulamalar da devlet-din politikası bağlamında devrim niteliği taşımaktaydı. Çünkü artık insanlar/halk kendilerine tanınan din ve vicdan özgürlüğü yasası gereği istediği gibi mescitlere ibadet etmeyi ve Kur’an-ı Kerim eğitimi almaya giderken herhangi bir engelle karşılaşmayacak ve korkuya kapılmadan gidebileceklerdi. Kısacası dini özgürlük serbestliği sayesinde kısa zamanda din anlayışı halk arasında hızla yayıldı.

Yeni yasal gelişmelerin bir diğeri ise bir zamanlar Sovyet yönetimi tarafından kapatılan, harabeye dönen ve farklı amaçlar için kullanılan mescitlerin yeniden onarılarak halkın hizmetine sunulmasıydı. Bu teşebbüsler sonucunda Azerbaycan’ın birçok şehir ve kasabasında mescitler eskiden olduğu gibi Kur’an-ı Kerim eğitimi ve ibadet için açıldı. Mescitlere ilgi ve rağbet çok yoğundu.

Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında, Sovyet dönemindeki dini baskıdan dolayı yeterli yüksek tahsilli din görevlisinin eksikliği yurt dışından gelen din eğitimcileri yardımıyla giderilmeye çalışıldı. Bağımsızlığın ilerleyen dönemlerinde yardım için gelen yabancı dini teşkilatlar, dini eğitim konularını kendi siyasi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalıştılar. Durumdan rahatsız olan Azerbaycan yönetimi bu teşkilatların kimliklerine bakılmaksızın faaliyetlerine son verdi. Özellikle mili ve manevi değerlere zarar vermek ve

teşkilatların gençleri kendi çıkarları doğrultusunda yetiştirmesi kesinlikle yasaktı. Nitekim bu gibi sorunların önlenmesi, din görevlilerinin yetiştirme ve dini edebiyatı hazırlama durumu kurulan dini kurumlar tarafından giderilmeye çalışıldı.

Var olan her iki kurum “Dini İtikat yasası” doğrultusunda ülkedeki İslami dini kurum ve kuruluşları denetler. Örneğin, Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi mescitlere atanacak imamların tayini ve görevden alınması, dini ayınların idare edilmesi ve mescitlere atanacak diğer görevlilerin tahsis işleri ile ilgilenirken, Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi ise ülkede faaliyette bulunan ve bulunmak isteyen dini teşkilatlar ve müesseseleri kayda alınarak, onların resmi prosedürlere uygunluğunu kontrol eden sorumlu kurumdu. Bu denetlemelerin asıl amacı mescitlere atanan din görevlilerinin yeterli ilmi birikime ve donanımına sahip olup olmadığını tespit etmektir. Böylece Sovyet döneminde oluşan yanlış din algısı bu genç ve bilgili din görevlileri tarafından hem hakiki (asil) İslami değerler öğretilecek hem de milli ve manevi değerler yeniden topluma kazandırılacaktır.

Anlaşıldığı üzere her iki kurum ülkedeki din işlerinin doğru ve hukuki çerçevede yürütmesi için ciddi caba göstermektedir. Çalışmalar sonrasında halkın İslami değerlere olan ilgisi onları mescitlere ve dini eğitim kurumlarına yönelmesini sağlamıştır. Doğal olarak bu istek ve yönelmeler yeni mescitlerin açılmasını sağlamıştır. Bu da bir zamanlar baskı ve engellemelerle sayısı 17 olan mescit sayısı günümüzde çoğunluğu Müslüman olan Azerbaycan toplumunda 2253’e kadar çıkmıştır. Özellikle günümüzde toplumun dini ve manevi değerlere yönelmesi ve ayrıca ikinci Karabağ zaferinden sonra Ermeni işgalinden azat edilmiş şehir ve kasabalarda yakılmış, yıkılmış ve talan edilmiş mescitlerin yeniden onarılarak halkın hizmetine sunulması bu sayının gelecek yıllarda artacağını umut ettirmektedir.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Abbasov, N. (2009). *Muasır şeraitte Azerbaycan devletinin medeniyet siyaseti ve manevi değerlerin inkişaf amilleri*. Qrifli.
- Açıkgözoğlu, M. (1977). *İslam devletleri tarihi* (2. bs). Yeni Asya.
- Adıgüzel, S. (2006). Sovyet Birliğinin Azerbaycan'da Uyguladığı Dil ve Edebiyat Politikaları. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 27-32.
- Albayrak, H. (1998). *Azerbaycan'da Din*, *Türk dünyasının Dini Meseleleri (Kutlu Doğum haftası)*. TDV.
- Alişova, N. (2011). *Milli-Manevi değerlerin kütüphanelerin rolü*. Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı.
- Aliyev, H. (2008). *Müstegilliyimiz ebedidir*. Azer.
- Aliyev, İ. (1993). *Azerbaycan tarihi*. İlim.
- Aslan, Y. (1990a). *Bugün Azerbaycan'da pantürkizm ve panislamizm*. Baysan.
- Aslan, Y. (1990b). *Can Azerbaycan (Karabağ'da talan var)* (B. Atsız, Ed.). ÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar serisi;2.
- Aşurbeyli, S. (1997). *Şirvanşahlar devleti*. Azerbaycan Devlet.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa*. (1994). Azer.
- Azerbaycan Cumhuriyeti'ni dînî kurumlara iş üzüre devlet komitesi, Bülleten* (1-2). (2001).
- Babaşlı, M. (2007). Çarlık Rusya'sı Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu*, 217-224.
- Baltacı, C. (2016). *İslam medeniyeti tarihi* (6. bs). M.Ü. İlahiyat Fakültesi.
- Baykara, H. (1966). *Azerbaycan'da yenileşme hareketleri xix yüzyıl*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Bayraktar, M. F. (1999). Yaygın Eğitimde Din Öğretimi. *Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu (İzmir 4-6 Aralık 1998 Sempozyumu)*, 330-350.
- Belâzurî, (1987). *Fütûhu'l-buldân*. Darü'l-ma'arif.
- Benningsen, A. ve Quelquejey, C. L. (1994). *Step'de ezan sesleri*. İrfan.
- Benningsen, A. ve Uimbus, E. (1986). *Sovvet imperyasının müselmanları*. İndiana Üniversitesi
- Benningsen, A. ve Wimbush, S. E. (1995). *Sultan Galiyev ve Sovyetler birliğinde milli komünizm*, Anahtar Kitaplar.
- Bünyadov, Z. M. (1991). *Diyanet İşleri Ansiklopedisi. İçinde Azerbaycan* (C. 7, ss. 317-322). TDV.
- Bünyadov, Z. M. (2007). *Azerbaycan VII-IX asırlarda*. Qarb -Şark.
- Bünyadov, Z. ve Yusifov, Y. B. (2005). *Azerbaycan tarihi: En kadim zamanlardan XX asrader, C. II*. Çırag.
- Celilov, M. (1982). *İlmi-Techniki ingilab ve ateist dünya görüşü*. Azerbaycan Devlet.
- Çelebi, A. (1976). *İslâm'da eğitim öğretim tarihi* (A. Yardım, Çev.). Damla.
- Dağ, M. ve Öymen, H. R. (1974). *İslam eğitim tarihi*. Milli Eğitim.

- D'Encausse, H. C. (1992). *Sovyetlerde müslümanlar*. Ağaç.
- Dini İtikat hakkında Azerbaycan Respublikası'nın yasası*, (2017). Nurlan.
- Dubrovin, N. F. (1866). *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*. Meda Departmanı.
- Ebilova, Z. (2010). Azerbaycan'ın İşgalinden Sonra Rusya'nın İslam'a Münasebeti. ", *Devlet ve Din İctimai Fikir Toplusu*, 18(4), 120-130.
- Ehedov, A. (1991). *Azerbaycanda din ve dini tesisatlar*. Azerbaycan Dövlət.
- Ehedov, A. (2005). *Azerbaycan'da İslamın modernleştirilmesi*. Azerbaycan Dövlət.
- El-Fellah, A. A. (2007). *Heyder Aliyev ve milli menevi deyerler*. Qismet.
- Eyvazova, S. (2007). *Hümanizm ve hayırhaklık missiyası*. Nurlan.
- Fayda, M. (1990). *Allahın kılıcı Halid İbn Velid*. Çağ.
- Fayda, M. (1998). Hülafâ-yi Râşidî. İçinde *Hülafâ-yi Râşidî* (1. bs, C. 18, ss. 324-338). DİA.
- Fetullayev, Ş. ve Fiqarov. (2006). Azerbaycan'ın Qadim Mescitleri. *Dövlət ve Din İctimai Fikir Toplusu*, 110-120.
- Geniyev, S. ve İsmayılova, M. (1999). *Şamahı mektebleri maarif fedaileri*. Ozan.
- Gökçöl, C. (1958). *Komünist Rusya ve müslümanlar*. Mücahit.
- Göyüşov, A. (2008). Azerbaycan'da Sovyet Hâkimiyetinin İslam'a Münasibette Yürüttüğü Devlet Siyaseti". *Dövlət ve Din İctimai Fikir Toplusu*, 1-15.
- Hasanov, B. (2011). *Azerbaycan'da din sovyetlerden bağımsızlığa hafıza dönüşümleri*. İSAM.
- Heyet. (1966). *Rusya'da İslâmiyet'in bugünkü durumu*, Doğan Güneş.
- Heyet. (1981). *Atatürk'ün 100. doğum yılında, Türkiye I. Din eğitimi semineri*. Gelişim.
- Heyet. (1989a). *Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi* (C. 14). Çağ.
- Heyet. (2007). *Azerbaycan tarihi* (C. 2). Elm.
- Hüseynli, R. (1996). *Azerbaycan ruhaniyi XYIII sonu- XIX yüzyılın ortalarında*. Azer.
- İsmayılov, M. (1993). *Azerbaycan tarihi*. Azerbaycan Devlet.
- Kalankatlı, M. (2006). *Alban Tarihi (Son Hunlar/Hazarlar, Ermeniler/Terekemeler* (Bünyadov. Z. ve Y. Gedikli, Çev.). Selenge.
- Kartal, M. (1971). *Komünizmin din politikası*. Altınoluk.
- Kazımcı, Z. (2015). *İslâm medeniyeti ve müesseseleri tarihi* (15. bs). M.Ü. İlahiyat Fakültesi.
- Kenan, A. (2001). *XX asırda repressiyalara maruz kalanlar*. Azer.
- Kerimov, İ. (1997). *Özbekistan 21.yüzyılın eşğinde*, (Komisyon, Çev.). Bilig (Ahmet Yesevi Üniversitesi).
- Komisyon. (2006). *Azerbaycan dilinin izahlı sözlüğü* (C. 3, s. 350). Şerk-Garp.
- Lapıdus, I. M. (1996). *Modernizme geçiş sürecinde İslam dünyası*, (İ. S. Üstün, Çev.). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Mammadov, Z. (2006). *Azerbaycan felsefesi tarihi*. Şark-Karb.
- Maqaramov, Ş. A. (2007). *Daqestan i Şirvan v VI-XVI vv (ekonomiçeskie političeskie i kulturne bzaimootnoşeniya)*.(y.y)

- Memmedov, S. (2007). *Azerbaycan Tarihi*. Çaşıoğlu.
- Merdanov, M. (2011). *Azerbaycan tahsil tarihi* (C. 1). Tehsil.
- Meşedihanım, N. (1992). *Azerbaycan'da pirlər*. Azerbaycan Devlet.
- Monteil, V. ve Çamdereli, M. (1992). *Sovyet müslümanları*, Pınar.
- Mürsel, C. (2021). Çarlık Rusya'sı İktidarının Dini Politikası: Azerbaycan Örneği, *Bitlis Eren Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1(2), 51-76.
- Mürsel, C. (2022). Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da İslamî Eğitim Kurumlarına Karşı Uyguladıkları Eğitim Politikası. İçinde *İlahiyatta Güncel Araştırmalar* (ss. 1-26). Gece Kitaplığı.
- Mürselov, C. ve Koç, B. (2016). Rusya ve Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8), 182-209.
- Numani, Ş. (1986). *Bütün yönleriyle Hz. Ömer ve devlet idaresi*. Hikmet.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan da Rus kilsesi ve Rusçuluk faaliyetleri(1828-1905)*. Ötüken.
- Önkal, A. (2010). *Resulullah'ın İslam'a davet metodu* (19. bs). Kitap Dünyası.
- Paşazade, Allakşükür. (1991). *Kafkaz'ta İslam, tarih ve müasirlik*. Azerbaycan Devlet.
- Paşazade, Allakşükür. (2001). *İslam'ın Ahlâk Nazariyesi, Prensipleri ve Esas Değerleri*. İslam Araştırmaları, İrşat İslam Araştırmaları Merkezi.
- Pedersen, J. (t.y.). *İslam Ansiklopedisi*. İçinde *Mescit* (C. 8). TDV.
- Qafarova, S. ve Gerayzade, E. (2010). *Azerbaycan edebiyatı'nın tedrisi tarihi*. Ertem Kafkas Eğitim
- Quliyev, V. (2000). *Gence-Karabağ, mufassal defteri*. Şuşa.
- Rahman, F. (1992). *İslam* (M. Aydın, Çev.). Selçuk.
- Resulzade, M. Emin. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*. Azerbaycan Türkleri Derneği.
- Resulzade, M. Emin. (1991). *Asrımızın siyavuşu-çağdaş Azerbaycan edebiyatı—çağdaş Azerbaycan tarihi*. Gençlik.
- Sadik, K, ve Kuliyev, S. (2007). *1937 ilin represiya kurbanı büyük Evliya Ağa Mirbağır Ağa*. y.y.
- Settarov, M. M. (1967). *İslam dini kalıntıları hakkında*. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası.
- Sümbül, T. (1990). *Azerbaycan dosyası I*. Kök.
- Swietochovski, T. (2000). *Rusya ve Azerbaycan, serhedyanı bölge keçid dövründe* (L. Mirceferova ve B. Hacıyev, Çev.). Bağlam.
- Swietochowski, T. ve Mert, N. (1988). *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*. Bağlam.
- Şamıyeva, H. (2019). *Azerbaycan da dini –siyasi herekatlar, (VIII-IX esirler)*. Xan.
- Şihaliyev, M. A. ve Budakova, Z. İ. (1978). *Muasır Azerbaycan dili*. Elm.
- Taberî, (ts). *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük* (2. bs, C. 4). Darü'l-maarif.
- Taştan, A. (2001). Azerbaycan'da Sosyal-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 1-39.

- Tavkul, U. (2002). *Etnik çatışmaların gölgesinde Kafkasya*. Ötüken.
- Türk, F. (2009). Azerbaycan ve Orta Asya’da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007). *Bilig*, 51.
- Umud Oğlu, U. V. (2004). *Şimali Azerbaycanın Çar Rüsiyası tarafından işgali ve müstemlekeçilik aleyhine mübarize*. y.y.
- Velihanlı, N. (1993). *Arap hilafeti ve Azerbaycan*. Azer.
- Wimbush, S. E. (1984). *Sovyet Orta Asyası’nda soysuzlaştırma politikası* (Y. Ceylan, Çev.). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu.
- Yunusov, A. (2004). *Azerbaycan’da İslam*. Sulh ve Demokratiya İnstitutu.
- Zeyneloğlu, C. (1931). *Şirvanşahlar yurdu*. Cumhuriyet Kitaphanesi.
- Ziyayev, H. (2000). *Türkistan’da Rus hâkimiyetine karşı mücadele* (A. Çelikbay, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Zülfükarlı, M. (2007). *Azerbaycan tarihine yeni bakış*. Sabah.